

# Góralski, Wojciech

---

## Skład kapituły katedralnej w Płocku do końca XVI w.

---

Studia Płockie 6, 124-153

---

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych [mazowsze.hist.pl](http://mazowsze.hist.pl).

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Wojciech Góralski

## SKŁAD KAPITUŁY KATEDRALNEJ W PŁOCKU DO KOŃCA XVI W.

**Treść: Wstęp. I. Prałatury. 1. Erekcja prałatur i kształtowanie się ich kolejności. 2. Poszczególne prałatury i ich struktura prawna. A. Prepozytura. B. Dziekania. C. Archidiakonia płocka. D. Schola-steria. E. Kantoria czyli prymiceria. F. Kustodia. G. Kanclerstwo. H. Archidiakonia pułtuska. II. Kanonikaty. 1. Kanonikaty rzeczywiste. 2. Kanonikat fikcyjny (tzw. ślepy). 3. Kanonikaty nadliczbowe.**

### WSTĘP

Już w okresie prowadzenia przez duchowieństwo skupiające się w kapitułach życia wspólnego („vita communis”) zaistniał podział członków tych kolegiów na prałatów i kanoników. Pozostawało to w ścisłym związku z pojawieniem się w kapitułach różnych godności i urzędów. Do prałatów („praelati”) zaliczano tych, którzy piastując pewne urzędy uczestniczyli w jurysdykcji zakresu zewnętrznego i posiadali płynące stąd pierwszeństwo. Kanonikami zaś („canonici”) nazywano tych, którzy nie byli wyposażeni we wspomnianą władzę.<sup>1</sup> Z czasem do grona prałatów zaczęto zaliczać i tych członków kolegiów kapitulnych, którzy nie pełnili już de facto obowiązków związanych z wykonywaniem jurysdykcji, lecz zachowali jedynie tytuły dawnych urzędów kapitulnych oraz prawo pierwszeństwa przed pozostałymi członkami.<sup>2</sup>

Analiza źródeł odnoszących się do średniowiecznych kapituł w Polsce wykazuje, że od samego początku ich istnienia występowali tutaj obok kanoników także prałaci.<sup>3</sup> Tych ostatnich określano w kapitułach polskich mianem „canonici maiores” lub „praebendarii maiores”, zaś na oznaczenie kanoników używano terminu „canonici corporales” lub „canonici simplices”. Niekiedy jednak polskie źródła z XII w., a nawet późniejsze, nazywają godności kapi-

<sup>1</sup> Zob. P. Hinschius, System des katholischen Kirchenrechts mit besonder Rücksicht auf Deutschland, t. 2, Berlin 1878, s. 111—112; Termin „praelati” oznaczał stojących na czele kapituły i występował już w tym znaczeniu w regule akwizgrańskiej. W późnym średniowieczu nazwa ta obejmowała już wszystkie urzędy w kapitule. Zob. S. Zachorowski, Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich, Kraków 1912, s. 81—82; P. Torquebiau, Chapitres de chanoines. W: Dictionnaire de droit canonique, t. 3, Paris 1942, s. 545—548; Por. P. Plöchl, Storia del diritto canonico, t. 1—2, Milano 1963, s. 144—145.

<sup>2</sup> Zob. S. Zachorowski, Rozwój i ustrój..., s. 82—84.

<sup>3</sup> Tamże.

tulne „personae” lub „personatus”.<sup>4</sup> W kapitułach polskich znani byli następujący prałaci: proboszcz (prepozyt), dziekan, archidiacon, kantor, scholastyk, kustosz i niekiedy kanclerz.

Jakkolwiek pierwsze wzmianki o prałatach kapituły katedralnej płockiej pochodzą dopiero z połowy XII w., to jednak należy sądzić, iż podział członków tego kolegium na prałatów i kanoników istniał od samego momentu sekularyzacji zakonnej kapituły benedyktyńskiej, tj. na przełomie XI i XII stulecia.

## I. PRAŁATURY

### 1. EREKCJA PRAŁATUR I KSZTAŁTOWANIE SIĘ ICH KOLEJNOŚCI

Gdy chodzi o prałatury powstałe pierwotnie w kapitule płockiej złożonej najprawdopodobniej z 12 członków,<sup>5</sup> to na podstawie późniejszych przekazów źródłowych można przyjąć za pewne istnienie tu od początku prepozytury jako pierwszej godności kapitułnej. Poza tym z dużym prawdopodobieństwem wolno mniemać, iż obok prepozytury, od początku istniały w kapitule: kustodia i scholasteria, jakkolwiek pierwsze o nich wzmianki w źródłach pochodzą dopiero z 1148 r., jak również — być może — dziekania, archidiaconia i kantoria, wspomniane dopiero w r. 1207.<sup>6</sup> Kanclerstwo natomiast, odnotowane po raz pierwszy przez źródła w 1322 r. jest — podobnie jak w innych kapi-

<sup>4</sup> Obydwa te terminy spotykamy niekiedy w XIII w. w odniesieniu do prałatów w kapitule płockiej. Zob. np. Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka (1065—1495), t. 1 (wyd. S. M. Szacherska), Warszawa 1975, n. 5, s. 10 (r. 1207); Archiwum Diecezjalne w Płocku (odtąd: ADP), Statuta Cap. p. loc. 1473—1528, k. 38 v.; Zob. także S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, m. cyt.; W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 184.

<sup>5</sup> Na rzecz hipotezy o 12 osobowym pierwotnym składzie kapituły przemawiają następujące momenty. Istnieje przekaz źródłowy z 1237 r. informujący o zatrzymaniu przez płocki kościół katedralny — przy nowej lokalizacji Płocka — dwunastu tabern czyli karczm na terenie miasta: „Exceptis tabernis duodecim, quas ecclesia pacifice possidebit”. — Piotr biskup płocki potwierdza lokalizację nowego miasta w Płocku (1237 r.), Zbiór dokumentów ..., n. 9, s. 15. Wspomniane w tekście karczmy należały do prebend kanonickich w kapitule płockiej, na co wskazuje dyplom legata Opizona z 1254 r. (przeznaczone dla klasztoru czerwińskiego kanoników regularnych), potwierdzający fakt posiadania m.in. przez opata czerwińskiego „...et specialiter prebendam Plocensis ecclesie maioris thaberna...” — Zbiór dokumentów..., n. 16, s. 23; Poza tym należy uwzględnić tutaj także dokument z 1299 r., przez który książę mazowiecki i czerski Bolesław II przeprowadza wykup owych dwunastu karczm z rąk biskupa płockiego i kapituły za 60 grzywien srebra płatnych rocznie przez m. Płock w określonych terminach: „...conditionem et statum civitatis nostre Plocensis cupientes sum-mopere in melius reformari, mediante et interveniente venerabili in Christo patre domino Andrea Poznaniensi episcopo rogato per nos ad hoc specialiter, venerabili patri domino Johanni Plocensi episcopo et ecclesie sue pro tabernis seu iure tabernarum, quas vel quod habet ecclesia Plocensis in ipsa civitate Plocensi, damus, conferimus et assignamus sexaginta marcas argenti usualis...” — Tamże, n. 18, s. 25; Z innego dokumentu, pochodzącego z 1322 r. dowiadujemy się, że Wańko płocki drogą zamiany uzyskał — za zgodą biskupa Floriana i kapituły płockiej — zniesienie czynszu „...sexaginta marcarum usualis pecunie, qui de Plocensi civitate ad usum duodecim canonicorum ut pro luminibus preface ecclesie Plocensis proveniebat annuatim...” — Tamże, n. 20, s. 28—29; Zob. T. Lalik, *Początki kapituły wiślickiej na tle kształtowania się kolegiat polskich w XII wieku*. W: *Odkrycia w Wiślicy*, Warszawa 1963, s. 170—171. Zob. także S. Trawkowski, *Taberny płockie na przełomie XI i XII wieku*, „Przegląd Historyczny” 53/1962/740.

<sup>6</sup> Por. W. Abraham, *Organizacja Kościoła...*, s. 182—183.

tułach — godnością znacznie późniejszą w stosunku do poprzednich. Do prałatur pochodzenia późniejszego należy nadto zaliczyć archidiakonię dobrzyńską oraz prałaturę archidiakona pułtuskiego.<sup>7</sup>

Trudno zdecydowanie ustalić czy na początku swego istnienia kapituła liczyła 6 czy tylko 3 prałatury. Mając jednak na uwadze reorganizację kolegium kapitulnego dokonaną z okazji konsekracji katedry w r. 1144 przez biskupa Aleksandra z Malonne wypada raczej przyjąć, iż dopiero wówczas w kapitule znalazły się trzy nowe prałatury. Przy takim więc założeniu kapituła obejmowałaby pierwotnie prepozyturę, scholasterię i kustodię, zaś w połowie XII stulecia ubogacona zostałaby dziekanią, archidiakonią i kantorią. W połowie więc XII stulecia kapituła składałaby się z 6 godności: prepozytury, scholasterii, kustodii, dziekanii, archidiakonii i kantorii.<sup>8</sup>

W przekazie źródłowym z 1207 r., zawierającym pierwszy wykaz prałatur w kapitule plockiej, zostały wymienione kolejno następujące godności: prepozytura, dziekania, archidiakonia, scholasteria i kantoria. Pomięcie zaś w wykazie kustodii nie oznacza bynajmniej jej zniesienia.<sup>9</sup> Jak długo utrzymał się taki stan rzeczy, nie da się — z uwagi na brak wyczerpujących danych źródłowych — ustalić z pełną dokładnością. Kolejny zaś pełny wykaz prałatur, nie budzący żadnych wątpliwości, o którym będzie mowa poniżej, pochodzi dopiero z r. 1449.<sup>10</sup> Należy więc uwzględnić, na ile na to pozwalają przekazy źródeł, skład oraz kolejność godności kapitulnych w latach 1207—1449.<sup>11</sup> Próby rozwiązania tej kwestii można się podjąć w oparciu o dość liczne wzmianki o prałatach plockich, występujących w roli świadków wielu nadań, umów, rozstrzygnięć sporów, stwierdzeń, obietnic itp. pochodzących przede wszystkim od biskupów plockich. Mankamentem wszakże owych wzmianek jest to, że często są one niekompletne.

<sup>7</sup> Por. T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, Warszawa 1953, s. 82—84 oraz 337; Zob. S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...* s. 85.

<sup>8</sup> Por. T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976, s. 67.

<sup>9</sup> Kustosz występuje w źródłach ponownie w 1299 r.: „...praesentibus... Bartholomeo custode...” — Akt wykupu przez księcia Bolesława karczm w Płocku od biskupa i kapituły z 30 czerwca 1299 r., *Zbiór dokumentów...*, n. 18, s. 26; Zob. Cz. Deptuła, *Kościół Płocki w wieku XII*, „*Studia Płockie*” 3/1975/74. Warto zwrócić uwagę na to, iż w kapitule wrocławskiej w XII w. istniał identyczny układ godności. Zob. S. Librowski, *Kapituła katedralna wrocławska. Zarys dziejów i organizacji*, Warszawa 1949, s. 19; Por. T. Silnicki, *Dzieje i ustrój...*, s. 337—338.

<sup>10</sup> Zob. B. Ulanowski, *Acta Capituli Plocensis* (odtąd: ACPloc, Archiwum Komisji Historycznej (odtąd: AKH), t. 6, n. 378, s. 98.

<sup>11</sup> Zob. np. *Zbiór dokumentów...*, n. 17, s. 24 (1260 r.); n. 18, s. 26 (1299 r.); n. 57, s. 90—91 (1399 r.); n. 60, s. 98—99 (1402 r.); n. 33, s. 127 (1412 r.); n. 88, s. 132—133 (1414 r.); n. 93, s. 144—145 (1417 r.); n. 124, s. 190—191 (1437 r.); n. 125, s. 191—192 (1438 r.); n. 143, s. 210—212 (1446 r.); n. 144, s. 213 (1446 r.); n. 145, s. 216 (1446 r.); Zob. także *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego* (odtąd: KdKM), n. 52, s. 39 (1317 r.); n. 57, s. 44 (1322 r.); n. 58, s. 47 (1325 r.); n. 62, s. 51 (1339 r.); n. 64, s. 53 (1344 r.); n. 69, s. 59 (1347 r.); n. 75, s. 67 (1354 r.); n. 79, s. 71 (1357 r.); n. 84, s. 78 (1366 r.); n. 86, s. 80 (1369 r.); n. 87, s. 81 (1372 r.); n. 101, s. 94 (1380 r.); n. 112, s. 104 (1385 r.); n. 121, s. 114 (1392 r.); n. 143, s. 144—148 (1402 r.); *Kodeks dyplomatyczny katedry plockiej* (rękopis ks. W. Mąkowskiego) — (odtąd: Kdkp rkps): n. 132 (1403 r.) (rękopis nie posiada ponumerowanych stron); n. 133 (1403 r.); n. 136 (1404 r.); n. 153 (1406 r.); n. 141 (1407 r.); n. 144 (1411 r.); n. 147 (1412 r.); n. 143 (1413 r.); n. 155 (1414 r.); n. 160 (1416 r.); n. 174 (1418 r.); n. 184 (1422 r.); n. 185 (1423 r.); W. Kętrzyński, *Triginta documenta ecclesiae cathedralis Plocensis (1230—1317)*, Lwów 1838, n. 17, s. 36 (1291 r.); n. 18, s. 37—38 (1299 r.); K. Mieszkowski, *Studia nad dokumentami katedry krakowskiej XIII wieku. Początki kancelarii biskupiej, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974*, s. 73 (1273 r.); n. 65, s. 124 (1273 r.); n. 71, s. 125 (1275 r.); n. 81, s. 128 (1279 r.); *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (odtąd: Kdkk, cz. 1, n. 36, s. 46 (1253 r.); n. 71, s. 96—97 (1273 r.); n. 216, s. 273 (1359 r.); n. 234, s. 301 (1364 r.); n. 75, s. 101 (1273 r.); *Jura Masoviae terrestria* (ed. J. Sawicki), W: *Pomniki dawnego*

Stan ilościowy sześciu prałatur utrzymywał się niezmiennie do r. 1316, z tego bowiem roku pochodzi pierwsza wzmianka o zasiadaniu w płockim zgromadzeniu kanonicznym archidiacona dobrzyńskiego (po utworzeniu archidiaconatu w Dobrzyniu).<sup>12</sup> Odtąd więc widzimy w kapitule 7 prałatów zachowujących nieco zmienioną, następującą precedencję: prepozyt, dziekan, scholastyk, archidiacon płocki, kantor, kustosz, archidiacon dobrzyński.<sup>13</sup>

W sześć lat później, w r. 1322, kapituła powiększa się o nową prałaturę: kanclerstwo. Akt nadania probostwa w Bielsku, pochodzący od aktywnego biskupa płockiego Florianą Laskarisa ze wspomnianego roku, wśród świadków, obecnych przy jego podpisaniu, wymienia właśnie m.in. Andrzeja jako kanclerza płockiego.<sup>14</sup> Nowo powstała godność kanclerstwa w kapitule zajęła miejsce bezpośrednio po kustodii a przed archidiaconią dobrzyńską. Zaistniały wówczas układ prałatur, w liczbie ośmiu, pozostał dokładnie przez 90 lat.<sup>15</sup>

Dalszą, dość istotną zmianą w kolejności prałatur było przesunięcie się

prawa mazowieckiego ziemskiego, t. 1 (1228—1471), Warszawa 1972, s. 4 (1238 r.); s. 79 (1400 r.); s. 121 (1424 r.); Zbiór dyplomów klasztoru mogińskiego przy Krakowie (wyd. Tow., Nauk. Krak.), Kraków 1865, n. 3, s. 3 (1223 r.); Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV—XVI w. (wyd. A. Włodarski), t. 1, Warszawa 1918, n. 453, s. 69 (1427 r.); Tamże, t. 2, Warszawa 1930, n. 243, s. 47 (1423 r.); n. 306, s. 59 (1431 r.); n. 385, s. 74 (1432 r.); Codex epistolaris saeculi decimi quinti (coll. A. Sokołowski, J. Szujski), t. 1, pars 1—2. W: Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia (odtąd: Monum. M. Ae. Hist.), t. 2, Cracovia 1876, n. 22, s. 30 (1447 r.); Kodeks dyplomatyczny Małopolski (odtąd: KdM), n. 6, s. 15 (1210 r.); n. 28, s. 34 (1246 r.); Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (odtąd: KdMK), cz. 2—4, n. 528, s. 667 (1438 r.); n. 539, s. 673 (1443 r.); B. Ulanowski, Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeznaczone z XIII w. W: AKH, t. 4, Kraków 1888, n. 3, s. 152 (1219 r.); n. 4, s. 152—153 (1244 r.); n. 36, s. 211 (1267 r.); n. 7, s. 292 (1240 r.); n. 8, s. 292 (1243 r.); n. 17, s. 301 (1312 r.); n. 19, s. 305 (1324 r.); n. 23, s. 308—309 (1326 r.); ADP, Zbiór dokumentów z XIV—XV w. (maszynopis ks. T. Zebrowskiego) — (odtąd: Zbiór dokum. T. Zebrowski, Karniewo (1376 r.) (maszynopis nie posiada stron ponumerowanych), Podosie (1377 r.), Borkowo (1377 r.), Barcice (1390 r.), Zagroba (1380 r.), Rościszewo (1383 r.), Bulkowo (1385 r.), Wieliszew (1387 r.), Ligowo (1388 r.), Zochowo (1390 r.), Pniewo (1402 r.), Nasielsk (1421 r.), Zielona (1449 r.); ADP, dokumenty: N. 88 (1383 r.), N. 153 (1406 r.), N. 213 (1442 r.), N. 86 (1383 r.).

<sup>12</sup> W. Kętrzyński, Triginta documenta..., n. 27, s. 53; Stwierdza to inny dokument z r. 1317: „Wolbromo Archidiacono Dobriniensi”. — KdKM, n. 52, s. 40.

<sup>13</sup> Taką kolejność podaje m.in. cytowany wyżej dokument z 1317 r. Zob. KdKM, m. cyt.

<sup>14</sup> „Magistro Andrea Cancellario...” — KdKM, n. 56, s. 44; Wypada zauważyć, iż w dotychczasowych badaniach nad początkami kanclerstwa w kapitułach polskich nie zwrócono uwagi na tak wczesne pojawienie się tej godności w kapitule płockiej. Zob. S. Zachorowski, Rozwój i ustrój..., s. 85; S. Librowski, Kapituła katedralna wrocławska..., s. 20 i 77; T. Silnicki, Dzieje i ustrój..., s. 338; W. Abraham, Organizacja Kościoła..., s. 182—183; J. Kłoczowski podnosząc ostatnio sprawę wczesnego powstania kanclerstwa w kapitule płockiej wyraża pogląd, że pod tym względem Płock wyprzedził inne kapituły polskie, takie jak: Gniezno, Kraków czy Wrocław. Zob. Biskup Jakub z Korzkwi (1396—1425) i próba restauracji Kościoła Płockiego, „Studia Płockie” 3/1975/103, przyp. 19; Zob. także J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej, t. 1, Poznań 1959, s. 673; w kapitule gnieźnieńskiej kanclerstwo po raz pierwszy pojawia się w źródłach w r. 1331. Zob. Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (odtąd: KdW), t. 2, n. 1116, s. 445—446; W kapitule wrocławskiej urząd ten ustanowiono stosunkowo późno, bo dopiero w 1593 r. Zob. Statuty kapituły katedralnej wrocławskiej z materiałów przysposobionych przez x. prałata Stanisława Chodyńskiego (wyd. J. Fijałek), Kraków 1916 (odtąd: Statuty wyd. J. Fijałek), n. 15, s. 231; Zob. S. Librowski, Kapituła katedralna wrocławska..., s. 25, przyp. 168; B. Kumor błędnie podaje, że w kapitule wrocławskiej istniała godność kanclerska już w XIV w. Błędem jest również pominięcie Płocka w wyliczeniu kapituł, w których kanclerstwo istniało we wspomnianym wieku. Zob. Kapituły, synody i ustawodawstwo synodalne. W: Historia Kościoła w Polsce, t. 1, Poznań—Warszawa 1974, s. 273.

<sup>15</sup> Zob. np. KdKM, n. 88, s. 82.

archidiakonii plockiej przed scholasterię, co źródła odnotowały dla r. 1411.<sup>16</sup> Być może było to podyktowane dłuższą absencją ówczesnego scholastyka Pawła Włodkowica z Brudzewa, nie występującego w początkach XV w. na listach świadków.<sup>17</sup> Zmiana ta przypadła na czasy zasiadania na stolicy biskupiej w Płocku zasłużonego biskupa — reformatora Jakuba z Korzkwi. Odtąd więc zestawienie prałatur w kapitule wyglądało następująco: prepozytura, dziekania, archidiakoniam plocka, scholasteria, kantoria, kustodia, kanclerstwo, archidiakoniam dobrzyńska. Podobny układ — z pewnymi jedynie modyfikcjami w kolejności — istniał w innych, ówczesnych kapitułach polskich.<sup>18</sup>

Utworzenie dziewiątej prałatury w kapitule plockiej pozostaje w ścisłym związku z erygowaniem w r. 1443 przez biskupa plockiego Pawła Giżyckiego nowego, trzeciego w diecezji archidiakonatu pułtuskiego. Odtąd bowiem każdorazowy archidiakon pułtuski znajdował miejsce wśród prałatów kapituły katedralnej w Płocku zasiadając tu na dziewiątym, ostatnim miejscu, po archidiakonie dobrzyńskim.<sup>19</sup> Stąd od lat czterdziestych XV stulecia na listach świadków widnieją już z reguły imiona archidiakonów pułtuskich jako prałatów kapituły plockiej. W ten sposób lista godności kapituły katedralnej plockiej została już de facto definitywnie zamknięta pozostając w takim stanie nie tylko do końca XVI w., lecz i na kolejne stulecia. Wyglądała ona następująco:

1. prepozyt
2. dziekan
3. archidiakon plocki
4. scholastyk
5. kantor
6. kustosz
7. kanclerz
8. archidiakon dobrzyński
9. archidiakon pułtuski.

W badaniach nad ustaleniem ilości urzędów w kapitule plockiej nie sposób pominąć kwestii udziału opatów plockich w rządzie prałatów kapituły. Źródła bowiem informują, iż kapituła, podczas swojego wrześnieowego posiedzenia generalnego z 1528 r. jednogłośnie uchwaliła dekret sugerujący biskupowi Andrzejowi Krzyckiemu utworzenie nowej, dziesiątej godności kapitulnej, która przypadłaby w udziale właśnie ówczesnemu opatowi plockiego konwentu benedyktynów Łukaszowi a następnie wszystkim jego kolejnym następ-

<sup>16</sup> „...presentibus decano, Andrea archidiacono, Mathia scholastico...” — Przywilej wójtostwa we wsi prestymonialnej Podmarszczyno z 13 października 1411 r., ADP, Kdkp (rkps), n. 144; Zob. także zbiór dokumentów..., n. 84, s. 130; Por. J. Kłoczowski, Biskup Jakub..., s. 103.

<sup>17</sup> Zob. J. Kłoczowski, m. cyt.; Zob. Włodkowic P., Tractatus de annatis. W: Starodawne Prawa Polskiego Pomniki (wyd. M. Bobrzyński), t. 5, cz. 1, Cracoviae 1878, s. 304 i 312.

<sup>18</sup> Tak np. w r. 1410 w kapitule wrocławskiej istniał identyczny układ godności (nie biorąc pod uwagę — oczywiście — archidiakonii dobrzyńskiej). Zob. Statuty (wyd. J. Fijałek), s. CXVII; Por. W. Abraham, Organizacja Kościoła..., s. 182—183.

<sup>19</sup> Formalnie stanowił tak dopiero dokument erekcyjny kapituły kolegiackiej pułtuskiej powstałej w 1448 r., wydany przez biskupa Giżyckiego 5 lutego 1449 r. a transumowany w bulli konfirmacyjnej papieża Mikołaja V: „...creavimus decernentes, ut ipse et sui successores Archidiaconi Polthovienses in Ecclesia Plocensi perpetuis temporibus nominentur et tam in dicta Collegiata Polthoviensi, tam etiam in nostra maiori Plocensi ecclesia stallum in choro et vocem habeant in Capitulo, distributionibus quotidianis et electionibus in ecclesia Plocensi dumtaxat exclusis”. — ADP, Bulla konfirmacyjna Mikołaja V., k. 6 oraz B. Ulanowski, S. Zachorowski, Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej, AKH, t. 10, n. 1, s. 313; Zob. KdKM, n. 189, s. 206—207; Zob. W. Góralski, Powstanie kapituły kolegiackiej w Pułtusku, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 26/1973/287—306.

com tak, aby każdorazowy opat płocki był jednocześnie „prałatem urodzonym” („*praelatus natus*”) kapituły.<sup>20</sup> W uchwalonym dekreście kanonicy płockcy mają na myśli prałaturę kapitulną sensu stricto, związaną z prawem do miejsca w stallach prałatów kapituły, prawem głosu na posiedzeniach oraz prawem do pełnego uposażenia, o tych wszystkich bowiem sprawach mówi się *expressis verbis* w wymienionym dekreście.<sup>21</sup>

Sledząc protokoły z sesji kapitulnych wspomnianego wyżej okresu należy powiedzieć, iż uchwalony dekret kapituły nie wszedł *de facto* w życie; nasuwa się przy tym pewna wątpliwość, dlaczego w ogóle kapituła wystąpiła o utworzenie nowej prałatury przeznaczonej dla opata płockiego Łukasza z Ciechanowa i jego następców. Tenże bowiem Łukasz, opat płocki, występuje jako prałat kapituły już w r. 1522 (jako archidiakon dobrzyński),<sup>22</sup> a więc na sześć lat przed wspomnianym posiedzeniem generalnym z września 1528 r. Kilkakrotnie — w latach 1522—1528 — bierze on udział w posiedzeniach kolegium kapitulnego jako archidiakon dobrzyński, uczestniczy również w owej sesji z 9 września 1528 r., na której kapituła występuje ze wspomnianym wnioskiem. Uczestniczy w niej jako „*Lucas, divina ordinatione abbas plocensis, decretorum doctor, archidiaconus dobrinensis*”,<sup>23</sup> Także i po r. 1528 akta kapitulne nie odnotowały żadnej zmiany w statusie opata płockiego Łukasza jako członka kapituły występującego w niej nadal — aż do 1539 r., tj. do swojej śmierci — jako archidiakon dobrzyński, wikariusz w sprawach duchownych i oficjał generalny.<sup>24</sup>

Następca Łukasza na urzędzie opata płockiego Jan Dziedzicki (1540—1551) nie występuje natomiast w kapitule płockiej w ogóle.<sup>25</sup> Tymczasem archidiakonię dobrzyńską objął Jan Ostrowicki, po nim zaś — Albert Starożrebski, nie będący opatami.<sup>26</sup> Postulowanej przez kapitułę w 1528 r. prałatury nie uzyskał w kapitule również opat benedyktyński klasztoru płockie-

<sup>20</sup> „*Cupientes domini decani ecclesie consulere ac dignitatum numerum in eadem exaugere, concluserunt unanimiter et decreverunt, quatenus una prelatura et dignitas perpetua in ecclesia cathedrali Plocensi sub quocumque titulo competenti, qui Rmo dno Epo placuerit, erigatur per Rev. mum d. num Epum Plocensem et tam Rdnus pater Luca, divina ordinatione abbas Plocensis modernus, quam successor ipsius pro tempore existens, quilibet abbas Plocensis futurus, perpetuo sit prelatus in eadem ecclesia Plocensi, id quod huiusmodi prelatura et dignitas pro dno abbate Plocensi, quamprimum huiusmodi abbatiam assequeretur, semper cederet, prelatusque natus... censeatur...*” — ADP, ACPlloc. IV, k. 54 v. — 55 oraz B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 74, s. 159.

<sup>21</sup> Uposażenie tej prałatury miał stanowić kościół parafialny w Święcieniu: „...necnon parochialem ecclesiam Swyancziniec pro fundo...” — Tamże; Zob. A. J. Nowowiejski, Płock. Monografia historyczna, Płock 1930, s. 543.

<sup>22</sup> W tym roku miała miejsce recepcja Łukasza jako archidiakona. Zob. ADP, ACPlloc. II, k. 138—138 v.; Zob. również ACPlloc. III, k. 64 v.; ADP, Acta Iudiciaria Officialatus Plocensis (odtąd: A. Iud. Off. Ploc.) 184, k. 7 v. — 8; A. Iud. Off. Ploc. 186, k. 70 v.; B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 55, s. 149; Zob. także B. Ulanowski, Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesis Plocensis, Wladislaviensis et Gnezniensis (1422—1533). W: Monum. M. Ae. Hist. t. 18, cz. 1, Cracoviae 1908, n. 430, s. 206; Nie ma wątpliwości, że chodzi o jedną i tę samą osobę. Zob. A. J. Nowowiejski, m. cyt.; Należy dodać, że — być może — już poprzednik Łukasza, opat Piotr, syn Wojciecha, był kanonikiem kapituły. W wykazie bowiem obecnych na synodzie z 29 marca 1506 r. wymieniony jest wśród kanoników. Zob. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 6, n. 532, s. 128; Zob. także ADP, ACPlloc. VI, k. 5 v.

<sup>23</sup> ADP, ACPlloc. IV, k. 51 v.

<sup>24</sup> Zob. np. ADP, ACPlloc. IV, k. 70 (1529 r.), k. 91 (1531 r.), k. 200 (1537 r.); B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 146, s. 185 (1538 r.), n. 152, s. 189 (1539 r.); ADP, Acta actorum 15, k. 633; A. Iud. Off. Ploc. 191, k. 4.

<sup>25</sup> Zob. ADP, ACPlloc., passim; Zob. także ADP, A. Iud. Off. Ploc. 195, k. 78 (1541 r.); Zob. A. J. Nowowiejski, m. cyt.

<sup>26</sup> Zob. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 176, s. 196 oraz n. 239, s. 230 (Starożrebski występuje w źródłach jako archidiakon dobrzyński od r. 1556).

go Paweł Kalecki (1551—1578). Ten długoletni i energiczny opat wszedł wprawdzie — ok. 1553 r. — do kapituły, jednak tylko jako kanonik, pełniąc jednocześnie funkcję oficjała generalnego płockiego;<sup>27</sup> pozostał on w kolegium kanonickim do swojej śmierci, tj. do r. 1578.

Próbując rozwiązać przedstawioną trudność — dostępny materiał źródłowy jest tu bardzo skąpy — można powiedzieć, iż w intencjach kapituły leżało utworzenie dodatkowej, zupełnie nowej prałatury dla opatów płockich przy czym gremium abstrahowało od tego, że ówczesny opat Łukasz był już de facto prałatem jako archidiacon dobrzyński. Chodziło po prostu o powiększenie ilości godności kapitulnych; na przeszkodzie zaś w realizacji tego postulatu stanął ówczesny biskup Andrzej Krzycki zamierzając połączyć urząd opata płockiego z urzędem sufragana płockiego,<sup>28</sup> co de facto jednak nie nastąpiło. Doszło natomiast, od połowy XVI w., do częstego powierzania jednemu z kanoników płockich stanowiska opata komendatoryjnego benedyktynów płockich.<sup>29</sup> W świetle takiego rozwiązania kwestii, wspomniany wyżej Paweł Kalecki, został zapewne opatem płockim już właśnie jako kanonik kapituły. Nie doszło również w płockiej wspólnocie kanonickiej do erygowania odrębnej prałatury dla biskupów sufraganów płockich.

Przedstawivszy sprawę definitywnego ustalenia się ilości i kolejności prałatur w kapitule należy z kolei zająć się ogólną strukturą oraz zakresem obowiązków poszczególnych godności. Trzeba przy tym zaznaczyć, iż kwestie prowizji kanonicznej oraz uposażenia poszczególnych urzędów zostaną tu pominięte, staną się bowiem przedmiotem odrębnego opracowania.

## 2. POSZCZEGÓLNE PRAŁATURY I ICH STRUKTURA PRAWNA

### A. PREPOZYTURA

Prepozytura stanowiła nieprzerwanie przez cały czas — od momentu powstania kapituły — pierwszą w niej godność, przy czym zaważył tu wpływ ukształtowanej również na sposób niemiecki kapituły gnieźnieńskiej. Poza Gnieznem i Płockiem na czele kapituł polskich stał dziekan, ustępując jednak miejsca w dalszej fazie rozwoju i przemieszczeń urzędów kapitulnych — z wyjątkiem Krakowa — prepozytowi.<sup>30</sup>

Prepozytura jako pierwsza prałatura w kapitułach była związana z reprezentowaniem kapituły na zewnątrz, tymczasem w samym gronie kolegium kapitulnego pierwszeństwo prepozyta nie miało na ogół większego znaczenia. W świetle źródeł trudno jest wszakże dokładnie ustalić rodzaj i zakres wła-

<sup>27</sup> „Cum Runs duns Paulus Caleczki abbas et Canonicus et officialis plocensis...” — Z posiedzenia generalnego kapituły z dnia 4 maja 1573 r., ADP, ACPlloc. VI, k. 203; Zob. A. Iud. Off. Ploc. 200, k. 116 v.; Acta Iudiciaria Consistorii Pultoviensis (odtąd: A. Iud. Cons. Pult.) 130, k. 403, 405, 406; Tak więc w latach 1539 (śmierć Łukasza) — 1553 opat płocki Dziedzicki nie był członkiem kapituły. Zob. A. J. Nowowiejski, Płock..., m. cyt.; Zob. S. Chodyński, Płockie biskupstwo. W: Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego, t. 19, Warszawa 1893, s. 584—585.

<sup>28</sup> Acta Tomiciana, t. 13, n. 154, s. 146—147.

<sup>29</sup> Zob. T. Żebrowski, Zarys dziejów..., s. 67.

<sup>30</sup> Zob. S. Zachorowski, Rozwój i ustrój..., s. 192—193; Zob. T. Silnicki, Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne, Warszawa 1960, s. 441—448; Należy wyrazić zdziwienie, że Ch. Wollek pomija m.in. prepozyta w podanym wykazie prałatur płockich. Zob. Das Domkapitel von Płock 1524—1564, Gegenreformatorische Haltung und innerkirchliche Reformbestrebungen, Köln—Wien 1972, s. 71, przyp. 1.



dzy prepozytów w kapitułach polskich XII stulecia. Dopiero przekazy pochodzące z XIII—XV w. pozwalają stwierdzić, iż zasadniczą funkcję związaną z wspomnianą godnością stanowiła administracja majątkowa.<sup>31</sup>

W kapitule katedralnej w Płocku sprawy związane z zarządzaniem majątkiem kapitulnym wysuwały się zdecydowanie na pierwszy plan wśród obowiązków — i zarazem uprawnień — prepozyta. Sfera zaś praw materialnych kapituły płockiej, dysponującej wyjątkowo dużymi posiadłościami, stanowiła szczególnie ważny odcinek funkcjonowania tej korporacji. Jakkolwiek pełny wyraz wspólnego majątku kapitulnego pochodzi dopiero z pierwszych trzech dziesiątków lat XV w.,<sup>32</sup> to jednak należy przyjąć, że prepozyt płocki administrował majątkiem kapituły od chwili przybrania przezeń formy majątku korporacyjnego, obejmującego stałe wydzielenie określonej masy majątkowej, pozostającej już wyłącznie w administracji kapituły, a nie biskupa. Potwierdzają to źródła z 1187 r. wspominające wzmiankowanego już prepozyta Barto, występującego w imieniu kapituły w obronie jej praw majątkowych.<sup>33</sup> Po wydzieleniu się z majątku wspólnego poszczególnych prebend, jej reszta, stanowiącą własność wspólną kapituły, nadal zarządzał prepozyt, lecz tylko do 1406 r., kiedy to owo uprawnienie stało się udziałem prokuratorów kapituły.<sup>34</sup> Odtąd władza prepozytów płockich straciła nieco na prestiżu i znaczeniu, próba zaś przywrócenia statusu tych prałatów sprzed 1406 r., podjęta przez prepozyta Sasina z Trąbek nie została uwieńczona powodzeniem.<sup>35</sup> Trzeba jednak stwierdzić, iż nawet po tej zmianie z 1406 r., ograniczającej zakres władzy prepozytów w odniesieniu do dóbr kapitulnych na rzecz prokuratorów kapituły, prepozytura pozostawała nadal najbardziej wyeksponowanym w tym kolegium urzędem, a to z powodu olbrzymiego majątku stanowiącego uposażenie prebendalne. Prepozyci bowiem, posiadający swoje dobra głównie w tzw. obwodzie sieluńskim, cieszyli się w nich władzą książęcą.<sup>36</sup> Na mocy zaś tej władzy czynili w swoich dobrach — za zgodą kapituły — liczne nadania gruntów, lasów i łąk, stanowili wójtostwa i sołectwa mianując w nich urzędników i udzielając przywilejów; włości swoje przenosili niekiedy z prawa polskiego na niemieckie.<sup>37</sup> Tak np. prepozyt Arnold, powodując przeniesienie w r. 1404 podległej mu wsi Borawe na prawa chełmińskie, uwalnia jej mieszkańców od wszelkich ciężarów.<sup>38</sup> Rozległe prerogatywy prepozytów we własnych dobrach sprawiły, że pod koniec XVI w. przybrali oni nawet

<sup>31</sup> S. Zachorowski, m. cyt.

<sup>32</sup> Zob. ADP, Kdkp (rkps), n. 190.

<sup>33</sup> Zbiór dokumentów..., n. 4, s. 8—9; Zob. S. Trawkowski, Taberny płockie..., s. 735; Por. S. Librowski, Kapituła katedralna włocławska..., s. 72.

<sup>34</sup> ADP, Kdkp (rkps), bez numeru; Zob. również Tamże, n. 153; Bliższe dane tego interesującego przedsięwzięcia biskupa Jakuba zostaną zreferowane przy omawianiu sprawy uposażenia kapituły.

<sup>35</sup> Prepozyt Sasin, 28 sierpnia 1420 r., przy pomocy licznej grupy szlachty dokonał najazdu zagarniając przemocą 26 wsi stanowiących własność kapituły (wsie prestymonialne), wyłączonych w r. 1406 spod zarządu prepozytów. Zwrócił je kapitule dopiero w czasie rządów diecezjalny następcy Jakuba z Korzkwi, Stanisława Pawłowskiego, w latach trzydziestych XV w. Zob. B. Ulanowski, ACPlóc., AKH, t. 6, n. 615, s. 158—160; n. 616, s. 160; n. 617, s. 160; Zob. J. Kłoczowski, Biskup Jakub..., s. 109.

<sup>36</sup> W. Smoleński, Mazowiecka szlachta w poddaństwie proboszczów płockich, Warszawa 1951, s. 39; Zob. A. J. Nowowiejski, Płock..., s. 329.

<sup>37</sup> Zob. ADP, Kdkp (rkps), n. 146, n. 154, n. 161 oraz Zbiór dokumentów..., n. 56, s. 90; n. 88, s. 132; n. 91, s. 141—142; n. 93, s. 144—145; Zob. także ADP, ACPlóc. II, k. 16.

<sup>38</sup> „Arnoldus Jacobus de Gromadino, prepositus Plocensis et canonicus Poznaniensis, Capituli generalis consensu, villarum prepositurae Borawe in dictu Selunensi e iure Polonico in ius Theutonicus seu Culmense transferet...” — ADP, Kdkp (rkps), n. 135; Zob. W. Smoleński, Mazowiecka szlachta..., s. 39.

tytuł książe-cy księciów sieluńskich.<sup>39</sup> Począwszy jednak od wymienionego stulecia szlachta sieluńska zaczęła coraz bardziej wyzwalać się spod jurysdykcji prepozytów kapituły, choć ci ostatni — nawet po włączeniu w 1495 r. Mazowska płockiego do Korony — bynajmniej z władzy swojej nie zrezygnowali zatrzymując ją jeszcze na kolejne stulecia.<sup>40</sup>

Z uwagi na owe dwa podkreślone wyżej momenty — władzy administracyjnej nad całym majątkiem korporacji kapitulnej, sprawowanej do r. 1406 oraz szczególnych prerogatyw w obrębie własnej, prebendalnej posiadłości — prepozytura była bezsprzecznie najbardziej dominującą godnością w kapitule. Stąd ubieganie się o nią przez wielu wybitnych duchownych, bardzo często spoza kapituły, nie należało wcale do rzadkości. Świadczą o tym wymownie ekspektatywy udzielane niekiedy — do XVI w. — przez papieży na ten urząd.<sup>41</sup>

Poza uprawnieniami w sferze spraw majątkowych do prepozyta należała troska o ochronę wszelkich praw i przywilejów kapituły a także obowiązek zwoływania i przewodniczenia obradom kapitulnym.<sup>42</sup> Z tego ostatniego zadania prepozyci płocki nie zawsze się wywiązywali, piastowali bowiem dość często inne, nawet biskupie, godności, a to uniemożliwiała im rezydencję w diecezji.<sup>43</sup> Prepozytem płockim był m.in. — w latach 1507—1512 — prymas Polski Jan Łaski,<sup>44</sup> był nim również — od r. 1536 — biskup wileński książe Paweł Olszański,<sup>45</sup> w jednym zaś wypadku prepozyturę otrzymał kardynał — Juliusz della Rovere, w 1472 r.<sup>46</sup>

Pozycja prepozyta była do tego stopnia silna w stosunku do pozostałych członków kapituły, iż niekiedy występował on niejako oddzielnie od całego kolegium, co uwidoczniło się w stosowanej przez notariusza formule zapisu: „praepositus et capitulum...”.<sup>47</sup> Dzięki tej uprzywilejowanej pozycji prepozytów musiała się z nimi liczyć nie tylko kapituła, lecz i biskupi. Tak było np. w wypadku Michała Prażmowskiego, prepozyta z początków XVI w., prowadzącego zatarg z biskupem Erazmem Ciołkiem.<sup>48</sup>

<sup>39</sup> W. Smoleński, *Mazowiecka szlachta...*, s. 59.

<sup>40</sup> Zob. ADP, ACPlloc. IV, k. 217; ACPlloc. VII, k. 7; B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 136, s. 182 i n. 159, s. 204; Tamże, t. 6, n. 537, s. 131—132.

<sup>41</sup> Tak np. papież Eugeniusz IV udzielił w 1435 r. takiej ekspektatywy — za życia prepozyta Jakuba Jaszczolda — Mikołajowi z Borzyszowa, prepozytowi kolegiaty św. Michała w Płocku, pełniącemu obowiązki kanclerza u boku księcia Ziemowita V, syna zmarłego Ziemowita IV. Zob. J. Kłoczowski, *Biskup Jakub...*, s. 111, przyp. 46; Ekspektatywy prepozytury płockiej — z życia prepozyta Dersława — otrzymał również Stanisław Pawłowski, kanonik kolegiaty św. Michała w Płocku, w r. 1417. Faktycznie jednak nie uzyskał przyobiecanej godności, lecz archidiaconię. Zob. Tamże, s. 107.

<sup>42</sup> Por. S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska...*, s. 72.

<sup>43</sup> Zob. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 6, n. 540, s. 132—133; n. 136, s. 182; Zob. Tamże, t. 10, n. 83, s. 163; n. 195, s. 204; ADP, ACPlloc. VII, k. 7; Zob. A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 354.

<sup>44</sup> ADP, ACPlloc. II, k. 48 v. (sesja kapituły z 9 września 1511 r.); Zob. H. Folwarski, *Erazm Ciołek, biskup i dyplomata*, Warszawa 1935, s. 169; Zob. także B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 6, n. 540, s. 132—133 (recepca J. Łaskiego na prepozyta — 11 maja 1507 r.).

<sup>45</sup> „Receptio Illmi ac Revmi Epi Vilnen. Ducis Olschanien. in Prepositum Plocen.” — ADP, ACPlloc. IV, k. 192 (sesja kapituły z 11 września 1536 r.); Zob. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 6, n. 136, s. 182.

<sup>46</sup> Był to krewny papieża Sykstusa IV, późniejszy papież Juliusz II (1503—1513). Zob. A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 354; Zob. także W. Smoleński, *Mazowiecka szlachta...*, s. 39—40; Ponieważ tom akt kapituły z lat 1437—1525 zaginął, trudno tę informację cytowanych wyżej autorów zweryfikować. Należy jednak przypuszczać, iż A. J. Nowowiejski oparł się tutaj niewątpliwie na wspomnianym tomie akt kapituły, istniejącym w ADP do II wojny światowej.

<sup>47</sup> Zob. np. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 6, n. 607, s. 155.

<sup>48</sup> ADP, ACPlloc. II, k. 3 v. — 4 oraz k. 13; O zatargu Prażmowskiego z kapitułą

Konkludując warto podkreślić, iż w kapitule płockiej prepozytura nie tylko *de iure*, lecz i w rzeczywistości zdecydowanie odgrywała rolę przodującą w kapitule nie dając się nigdy wyprzedzić rywalizującej z nią godności dziekana.

Pierwszym, który piastował godność prepozyta w kolegium kanoników płockich — potwierdzonym przez źródła — był Walter, brat Aleksandra z Malonne, późniejszy biskup wrocławski.<sup>49</sup>

## B. DZIEKANIA

Urząd dziekana w kapitule płockiej został ustanowiony najprawdopodobniej przez biskupa Aleksandra z Malonne w połowie XII w. w związku z domniemaną reformą zgromadzenia kanonickiego. Źródła z 1207 r. potwierdzają już *expressis verbis* istnienie tej godności wymieniając dziekana po prepozycie a przed archidiaconem.<sup>50</sup>

Należy powiedzieć, iż już z prawa powszechnego z funkcją dziekana kapituły były związane dość rozległe zadania, obowiązki a także potrzebne do ich wypełniania prerogatywy. Prałat ten związany był ściśle przede wszystkim ze świątynią katedralną, w której członkowie kapituły a także tzw. kler niższy — wikariusze, mansjonarze itd. — sprawowali kult Boży. Czuwając właśnie nad należyтым pełnieniem zadań kultowych przez wspomniane grupy duchowieństwa katedralnego, dziekan wyposażony był w dość rozległą władzę dyscyplinarną. Podlegali jej zaś zarówno prałaci i kanonicy, jak również pozostali duchowni należący do kościoła katedralnego.<sup>51</sup>

Konsekwencją troski prałata-dziekana o porządek i poziom katedralnej służby liturgicznej było sprawowanie przezeń kontroli nad rezydencją kanoników. Nadto, będąc zwierzchnikiem wspomnianego duchowieństwa niższego katedry prałat ten był upoważniony do redagowania i reformowania statutów tego kleru.

S. Zachorowski wyraża przypuszczenie, iż — być może, podobnie jak i na Zachodzie Europy, tak i w Polsce — rozwój historyczny zmienił stosunek pre-

i biskupem Erazmem Ciołkiem zob. H. Folwarski, Erazm Ciołek..., s. 103—104; Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, AKH, t. 6, n. 475, s. 114.

<sup>49</sup> Walter, podobnie jak jego brat Aleksander, pochodził z diecezji leodyjskiej, z miejscowości Malonne nad rzeką Sambra. Do Polski przybył wraz z bratem. Będąc prepozytem płockim został wysłany przez brata — na wezwanie biskupa Liège Henryka II, dokonującego tam reformy zakonnej — do rodzinnego Malonne z misją przeprowadzenia reformy tamtejszego dawnego klasztoru, według reguły św. Augustyna. Uczestniczył prawdopodobnie w r. 1148 w synodzie w Reims, gdzie dokonywano wówczas reformy duchowieństwa świeckiego i zakonnego. W rok później (1149) został Walter biskupem wrocławskim (1149—1169), poparty z pewnością przez księcia Bolesława IV Kędzierzawego, władającego wówczas Śląskiem, ale także Mazowszem. Jako biskup reprezentował mazowiecki nurt gregoriański. W rządach diecezją dał się poznać jako gorący rzecznik celibatu duchowieństwa. Zob. T. Silnicki, *Dzieje i ustrój...*, s. 35—42; O prepozyturze Waltera w kapitule płockiej dowiadujemy się z następującego fragmentu listu wspomnianego biskupa leodyjskiego Henryka II: „*Virum honestum ecclesie nostre natum et renatum... Alexandrum... qui fratrem e carne et spiritu ecclesiaeque, quam regebat praepositum Gualterum nomine ad nos transmisit*” — cytują za T. Silnickim, *Dzieje i ustrój...*, s. 36, przyp. 2; Zob. Cz. Deptuła, *Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku*, „*Roczniki Humanistyczne*” 8 (1959) 51—52 oraz 83; Zob. A. Vetulani, *Sredniowieczny Kościół Polski w zasięgu łacińskiej kultury prawniczej*. W: *Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce*, cz. 1, Lublin 1969, s. 396—398.

<sup>50</sup> Zbiór dokumentów..., n. 5, s. 10.

<sup>51</sup> S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, s. 193; S. Librowski, *Kapituła katedralna wrocławska...*, s. 73; Por. L. Amiet, *Essai sur l'organisation du chapitre cathédral de Chartres*, Chartres 1922, s. 57.

pozytury do dziekana na korzyść tej ostatniej. Autor zaznacza jednak, że z uwagi na brak wyczerpujących źródeł kwestii tej nie da się rozwiązać.<sup>52</sup> Próba rozwiązania tego problemu w odniesieniu do kapituły plockiej zostanie podjęta po omówieniu statusu i funkcji dziekana w wymienionej kapitule.

Zadania i funkcje, które wyznaczało dziekanowi prawo powszechne były udziałem także dziekanów kapituły w Płocku. I tutaj, główną troską tego prałata było czuwanie nad całokształtem obowiązków chórowych, spełnianych przez członków kapituły oraz kler niższy katedry mazowieckiej.<sup>53</sup> Odnosiła się ta troska zarówno do mszy św. odprawianych w kościele katedralnym, jak również do śpiewania godzin kanonicznych. W wypadku zaniedbań ze strony zobowiązanych do spełniania wspomnianych oficjów kapituła interweniowała do dziekana z poleceniem spowodowania przezeń naprawienia takiego stanu rzeczy.<sup>54</sup>

W stosunku do kolegium wikariuszy stałych (wieczystych) katedry dziekan plocki pełnił funkcję zwierzchnika i przełożonego.<sup>55</sup> Zwierzchnictwo to zaś obejmowało nie tylko zakres urzędowych obowiązków kultowych, jakie spełniali wikariusze, lecz również rozciągało się na ich życie i obyczaje. Gdy biskup lub kapituła mieli jakieś tu zastrzeżenia, zwracali się wówczas o interwencję do dziekana. Tak było m.in. w 1567 r., kiedy to biskup Andrzej Noskowski, mając na uwadze odnowę życia i naprawę obyczajów wikariuszy katedralnych kieruje w tej sprawie pismo do dziekana.<sup>56</sup> Niekiedy dziekan delegował swoją władzę dyscyplinarną wobec wikariuszy innym członkom kapituły.<sup>57</sup>

Do dziekana należało poza tym staranie o dobór wikariuszy, przy czym w myśl postanowienia biskupa Jana Chojeńskiego, omawianego przez gremium kapitulne na sesji wiosennej z 1537 r., do całej kapituły należało prawo przedstawiania kandydatów na wikariuszy wieczystych kościoła katedralnego dziekanowi, który z kolei najodpowiedniejszych prezentował biskupowi celem uzyskania instytucji kanonicznej.<sup>58</sup>

Do uprawnień dziekana należało zajmowanie pierwszego miejsca po prepozycie a także zastępowanie go w kierowaniu obradami w przypadku absencji biskupa i prepozyta. Mógł on wówczas nieobecnych na obradach i nieusprawiedliwionych ogłaszać jako upornych.<sup>59</sup> Niekiedy zaś sam biskup — przewidując swoją absencję, a także nieobecność prepozyta na zgromadzeniu kapituły — delegował przewodnictwo dziekanowi.<sup>60</sup>

<sup>52</sup> S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, s. 193—194.

<sup>53</sup> „*Domini Decani... animadvertere quo rite et decenter officia in Ecclesia peragantur*”. — Statut z 1594 r., ADP, *Compendium statutorum Cap. Ploc. an. 1777* (odtąd: *Comp. stat.*), k. 123.

<sup>54</sup> Zob. np. B. Ulanowski, *ACPloc.*, AKH, t. 6, n. 326, s. 87; Zob. także ADP, *ACPloc.* VII, k. 121.

<sup>55</sup> Trudno dokładnie ustalić datę powstania przy katedrze plockiej kolegium wikariuszy stałych; pierwsza o nim wzmianka pochodzi dopiero z r. 1382. Zob. *Zbiór dokumentów...*, n. 49, n. 76—78; Należy jednak przypuszczać, że powstało ono w połowie XIV w. Zob. A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 355; ADP, *Kdkp* (rkps), nn. 180, 181, 182, 184; Por. S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, s. 56; Zob. S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska...*, s. 108.

<sup>56</sup> ADP, *ACPloc.* VII, k. 79 v.

<sup>57</sup> Zob. ADP, *ACPloc.* III, k. 88 v.

<sup>58</sup> Zob. ADP, *ACPloc.* IV, k. 206—207; *Statuta*, k. 34—34 v.

<sup>59</sup> O przewodniczeniu w obradach przez dziekana świadczy choćby następujący fragment protokołu z tychże obrad: „*Dnus decanus conclusit capitulum et dnos absentes pronuntiavit contumaces*”. — ADP, *ACPloc.* 50, k. 128; Zob. także Tamże, k. 125 i 179.

<sup>60</sup> Tak np. było w odniesieniu do sesji generalnej z 3 lutego 1514 r., kiedy to biskup Erazm Ciołek delegował do kierowania obradami Mikołaja Mirowskiego, dzie-

Od połowy XV w. — od r. 1443 — spotykamy się z urzędem poddziekana, który zastępował dziekana w funkcji przełożonego i zwierzchnika wobec wikariuszy katedralnych; był nim duchowny z grona tychże wikariuszy:<sup>61</sup> początkowo wyznaczany przez dziekana, następnie zaś wybierany przez kapitułę.

Pierwsze imienne wskazanie dziekana płockiego pochodzi dopiero ze źródeł z 1207 r., które wymieniają tu Guntera, późniejszego biskupa płockiego.<sup>62</sup>

Nawiązując do zasygnalizowanego wyżej pytania, czy na przestrzeni od XII do XVI stulecia pozycja dziekanów wysunęła ich faktycznie na pierwsze miejsce przed prepozytów, należy zdecydowanie odpowiedzieć negatywnie. Wymienione już prerogatywy w zakresie spraw majątkowych, tak ważkich wówczas dla korporacji kanonickiej a także nieprzeciętna intratność prebendy prepozytów płockich nie pozwoliły na zbytne wyeksponowanie godności dziekana, choć ta ostatnia — wskazują na to niedwuznacznie źródła — pozostawała może bardziej związana z samym środowiskiem kapitulnym.

### C. ARCHIDIAKONIA PŁOCKA

Trzecia godność w kapitule płockiej, podobnie jak dziekana, została wprowadzona najprawdopodobniej w połowie XII w. przez biskupa — mozańczyka Aleksandra. Jej istnienie potwierdzają po raz pierwszy źródła w r. 1207.<sup>63</sup>

Urząd archidiakona, istniejący w Kościele już od IV w., predestynował piastującego go do roli głównego urzędnika biskupiego pomagającego mu w zarządzaniu całą diecezją lub określoną jej częścią zwaną archidiakonatem. Od IX stulecia obserwuje się wzrost uprawnień archidiakonów w zakresie jurysdykcji kościelnej.<sup>64</sup> Do szczególnych zadań archidiakona należała wizytacja parafii znajdujących się w danym archidiakonacie. Podczas wizytacji należało zwracać uwagę na właściwy zarząd parafii przez ich rządców a także na stosunek duchowieństwa do wiernych. Nadto urząd archidiakona zobowiązywał pełniącego go do czuwania nad życiem i obyczajami duchowieństwa dając mu w tym zakresie rozległą władzę jurysdykcyjną. Począwszy od XIII w. jurysdykcja archidiakonów stopniowo ulegała ograniczeniu tak, iż z czasem sprawowała się jedynie do prerogatyw wobec duchowieństwa niższego, w stosunku bowiem do członków kapituł władzę karania posiadał wyłącznie biskup. Wreszcie do obowiązków archidiakona należała kontrola realizacji uchwał synodalnych przez duchowieństwo.<sup>65</sup>

Gdy chodzi o Polskę, pierwsze wzmianki o archidiakonatach biskupich pochodzą z początków XII w. Ich kompetencje jednak określiło bliżej dopie-

kana oraz Mikołaja Brolińskiego, archidiakona pułtuskiego. Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, *AKH*, t. 10, n. 2, s. 131—132; Zob. H. Folwarski, *Erazm Ciołek...*, s. 102—103; Zob. także *ADP*, *ACPloc.* II, k. 22 v.; Zob. J. Sawicki, *Synody diecezji płockiej i ich statuty*. W: *Concilia Poloniae*. Źródła i studia krytyczne, t. 6, Warszawa 1952, s. 12.

<sup>61</sup> Zob. *ADP*, *ACPloc.* I (wypisy ks. W. Mąkowskiego), n. 138, k. 24 v.; *Statuta*, k. 2 v. — 3; *ACPloc.* III, k. 89; *ACPloc.* IV, k. 28—29; *A. Iud. Off. Ploc.* 215, k. 7 — 7 v.; *A. Iud. Off. Ploc.* 205, k. 3 v. — 4.

<sup>62</sup> Umowa scholastyka Jana..., *Zbiór dokumentów...*, n. 5, s. 9—10; Według odosobnionego przekazu Długosza Gunter został wybrany na biskupstwo płockie w podwójnej elekcji w 1223 r., zrezygnował jednak na korzyść rywalizującego z nim Jana, sam został biskupem płockim dopiero po jego śmierci. Zob. *Tamże*, s. 10, przyp. 7.

<sup>63</sup> Zob. *Tamże*, s. 10.

<sup>64</sup> A. Makowski, *Archidiakoni i archidiakonaty*. W: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. 1—2, s. 308—310; Zob. W. Wójcik, *Kościelne ustawodawstwo partykularne w Polsce przedrozbiorowej na tle powszechnego prawodawstwa kościelnego*. W: *Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce*, cz. 1, Lublin 1969, s. 443—444.

<sup>65</sup> Zob. D. Bouix, *Tractatus de capitulis, Parisiis-Lugduni 1852*, s. 89—94.

ro ustawodawstwo synodalne z XIII stulecia przy czym były one na ogół takie same, jakie wiązało z ich urzędem prawo powszechne.<sup>66</sup>

Od urzędowych zadań archidiaconów jako urzędników biskupich należy odróżnić funkcję, jaką zajmowali oni w kapitułach, do których z reguły wchodził jako prałaci. Prawo członkostwa w kapitułach — i to w rzędzie prałatów — dało archidiaconom biskupim samo ich stanowisko, tak ściśle związane z osobą biskupa i tak eksponowane.<sup>67</sup> To właśnie stanowisko i jego charakter powodowały jednak, iż po wejściu do kapituły archidiaconi orientowali byli raczej ku sprawom diecezji niż ku wewnętrznemu, korporacyjnemu życiu kolegium kapitulnego.<sup>68</sup> Należy przy tym zaznaczyć, iż kapituły polskie poszły tutaj za wzorem francuskim i włoskim wprowadzając archidiacona — jako urzędnika biskupiego — do swojego gremium; tymczasem w Niemczech istniała sytuacja zgoła odmienna, archidiaconat bowiem otrzymywało się dzięki jakiemuś stanowisku już zajmowanemu w kapitule.<sup>69</sup>

Gdy chodzi o kapitułę plocką, niewątpliwie archidiacon wszedł do niej z tytułu swojego doniosłego stanowiska diecezjalnego, co potwierdza regułę panującą w kolegiach kapitulnych Francji, Włoch, Anglii i Polski, uwzględnioną w badaniach nad instytucją archidiaconatu przez T. Silnickiego.<sup>70</sup>

Zakres władzy archidiacona plockiego, pozostającego po wejściu do kapituły nadal głównym pomocnikiem biskupa w zarządzie diecezją musiał być znaczny skoro właśnie tutaj, po raz pierwszy w Polsce, źródła odnotowały próbę ograniczenia tej jurysdykcji przez biskupa Jakuba z Korzkwi. W swoich bowiem statutach z 1398 r. wspomniany biskup — reformator zabronił swojemu archidiaconowi sprawowania władzy sądowniczej w ważniejszych sprawach, do których zaliczył m.in. sprawy kryminalne, małżeńskie, dotyczące lichwy oraz inne ważniejsze.<sup>71</sup> Odtąd archidiacon plocki stracił moc samodzielnego sądenia i wyrokowania w tak ważnych sprawach, jakkolwiek nadal pozostawał wizytatorem,<sup>72</sup> który zawiadamiał biskupa lub jego oficjała

<sup>66</sup> Zob. W. Abraham, *Organizacja Kościoła...*, s. 188—189; Por. Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z 1420 r. (wyd. B. Ulanowski, J. Fijałek, A. Vetulani), Kraków 1915—1920—1951, s. 28—29; Zob. R. Hube, *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis, Petropoli 1856*, s. 3, 7, 98—100, 169, 178—179; Do XIV w. nie było w prawie polskim wyraźnych przepisów o kwalifikacjach na archidiaconów, de facto jednak wybierano na ten urząd duchownych najodpowiedniejszych. Zob. J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej*, t. 1, Gniezno 1883, s. 64; Synod wrocławski legata Jakuba z 1248 r. oraz synod legata Filipa z 1279 r. polecał jedynie, aby na archidiaconów wybierać osoby biegłe w prawie kanonicznym. Zob. A. Z. Helcel, *Zbiór statutów synodalnych polskich powszechnych w prowincji gnieźnieńskiej*. W: *Starod. Pr. Polsk. Pomn.*, t. 1, s. 355—356 i 372; Zob. T. Silnicki, *Z dziejów Kościoła...*, s. 448—453; P. Hempterek, *Oficjariat okręgowy w Lublinie XV—XVIII w. Studium z dziejów organizacji i kompetencji sądownictwa kościelnego*, Lublin 1974, s. 32—42.

<sup>67</sup> T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 25—28.

<sup>68</sup> Tamże, s. 30.

<sup>69</sup> Archidiaconat otrzymywali w Niemczech często prepozyci lub inni prałaci a nawet kanonicy. Zob. Tamże, s. 31—33; Zob. także T. Silnicki, *Wpływy francuskie na Kościół polski w w. XI—XII*, „Przegląd Teologiczny” 7 (1926) 49—69.

<sup>70</sup> T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu...*, s. 25—43; Por. S. Librowski, *Kapituła katedralna wrocławska...*, s. 74—75.

<sup>71</sup> „...statuimus quod archidiaconi causas matrimoniales usurarum et alias magnas et criminales non iudicent nec definitive presumant.” — „De officio archidiaconi” (11), J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 208—209; Zob. S. Zachorowski, *Jakub biskup plocki...*, s. 47—50; Zob. również B. Ulanowski, *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*, Kraków 1887, s. 54; Gdy chodzi o zakres terytorialny władzy archidiacona plockiego, to już nieco wcześniej uległ on zmniejszeniu, kiedy to ok. 1316 r. utworzono w diecezji nowy archidiaconat w Dobrzyniu.

<sup>72</sup> Zob. Statut Jakuba z Korzkwi „De constitutionibus” z 1398 r., J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 182—183.

o dostrzeżonych przestępstwach czy sprawach do załatwienia. Zobowiązywał go do tego inny statut Jakuba z Korzkwi polecający szczególną troskę w dziedzinie wizytowania kleru oraz ścigania przestępstwa konkubinatu tegoż kleru.<sup>73</sup> Również późniejszy statut kapitułny, pochodzący z 1583 r. tj. z czasów biskupa Dunin Wolskiego, zobowiązywał archidiacona do bacznej wizytacji i lustracji archidiaconatu z obowiązkiem donoszenia biskupowi poważniejszych wykroczeń.<sup>74</sup>

Jakkolwiek archidiacon w kapitule płockiej pozostawał przede wszystkim urzędnikiem biskupim i diecezjalnym, to jednak nie brak w źródłach dowodów na to, iż często sama kapituła, mając na uwadze jego kompetencje związane z piastowanym urzędem, wyznaczała go do badania i ścigania przestępstw, herezji, braków i niesubordynacji kościelnej kleru i wiernych archidiaconatu, przede wszystkim zaś zamieszkujących samo miasto biskupie.<sup>75</sup> Szczególna aktywność archidiacona, inspirowana przez samą kapitułę, przypadła na drugą połowę XV i wiek XVI, dotyczyła zaś ścigania podejrzanych o przestępstwo herezji.<sup>76</sup> Innym przejawem bliskich relacji urzędowych kapituły i archidiacona było częste delegowanie tego ostatniego przez całe gremium do przeprowadzania śledztwa i dochodzenia o życiu i obowiązkach podejrzanych, imiennie wskazanych jednostek.<sup>77</sup> Z przeprowadzonej wizytacji lub inkwizycji archidiacon przedkładał biskupowi akta a nadto — na sesji kapituły — relacjonował wyniki swoich czynności.<sup>78</sup>

Należy wreszcie wspomnieć, że niekiedy archidiacon otrzymywał specjalny mandat apostolski — było to raczej czymś wyjątkowym — referowany wówczas zgromadzonej kapitule. Tak np. było w wypadku archidiacona Michała Prażmowskiego, który podczas posiedzenia generalnego z 3 lutego 1487 r. okazał kapitule breve papieskie, polecające ukaranie władców świeckich, którzy zajęli dobra należące do prepozytury.<sup>79</sup>

Reasumując należy powiedzieć, iż archidiacon wszedłszy do kapituły, jakkolwiek był nadal związany przede wszystkim z osobą biskupa, to jednak we wspomnianym kolegium, zwłaszcza od połowy XV w., pozostawał dobrze „osadzony”, sprawy bowiem diecezji i samej kapituły — w jednych i drugich partycypował — stanowiły jakąś jedną rzeczywistość.

Pierwszym archidiaconem w kapitule płockiej, którego można poznać z przekazów źródłowych dopiero od r. 1207 był Jan.<sup>80</sup>

<sup>73</sup> „De cohabitatione clericorum et mulierum rubrica”, J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 231—233; Zob. S. Zachorowski, *Jakub biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396—1425*, Kraków 1915, s. 51.

<sup>74</sup> ADP, ACPLoc. VIII, k. 121 v.; Por. *Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae Gnesnensis provincialium [...] iussu vero et opera [...] Joannis Wężyk [...] editae, Cracoviae 1761*, s. 55—56 i 68.

<sup>75</sup> Zob. np. B. Ulanowski, ACPLoc., AKH, t. 6, n. 389, s. 100; n. 414, s. 104; n. 491, s. 117; n. 587, s. 147; n. 612, s. 156; ADP, ACPLoc. IV, k. 52 v., 137 v.; Zob. Ch. Wollek, *Das Domkapitel...*, s. 150—151.

<sup>76</sup> Zob. np. B. Ulanowski, ACPLoc., AKH, t. 6, n. 413, s. 104; n. 440, s. 109; O obowiązkach archidiaconów w zakresie czujności w ściganiu przestępstwa herezji przypominały synody prowincjonalne z XVI w. Zob. B. Ulanowski, *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w. W: Archiwum Komisji Prawniczej (odtąd: AKP)*, t. 1, Kraków 1895, s. 348, 351, 362, 399—400 oraz 458.

<sup>77</sup> Zob. B. Ulanowski, ACPLoc., AKH, t. 6, n. 421, s. 105.

<sup>78</sup> Zob. Tamże, n. 440, s. 109.

<sup>79</sup> Tamże, n. 477, s. 115.

<sup>80</sup> Zob. *Zbiór dokumentów...*, n. 5, s. 10.

## D. SCHOLASTERIA

Pralatura ta istniała od początku utworzenia kapituły.<sup>81</sup>

Urząd scholastyka związany był w kapitułach z dziedziną szkolnictwa kościelnego, a w szczególności nakładał na piastującego tę godność obowiązek — było to zarazem uprawnieniem — zarządzania szkołą katedralną, wyszukiwanie odpowiednich kandydatów na jej rektorów itp.<sup>82</sup>

Najprawdopodobniej od samego początku istnienia kapituły w Płocku funkcjonowała tam szkoła katedralna, której wymieniona instytucja patronowała. W czasach biskupa Aleksandra z Malonne przeżywała szkoła płocka zapewne swój szczególny renesans będąc w tym okresie głównym ośrodkiem kształcenia kleru diecezji.<sup>83</sup> Można więc sądzić, że i urząd scholastyka posiadał wówczas duże znaczenie. Potwierdza to przypuszczenie fakt utrzymywania się scholasterii na trzecim miejscu w hierarchii prałatur w kapitule aż do początków XV w., kiedy to nastąpiło wysunięcie się przed tę godność archidiaconii.<sup>84</sup> Być może nastąpiło to w wyniku nieprzebywania w Płocku ówczesnego scholastyka Pawła Włodkowica, słynnego później profesora krakowskiego.<sup>85</sup>

Szkoła katedralna, w której nauczano filozofii, teologii i prawa, zarządzana przez scholastyka oparta była na uposażeniu, które poznajemy dopiero za rok 1555. Stanowiła je wieś Biskupice, do której dołączono następnie małe wsie: Gawrony, Chabowo i Popówkę.<sup>86</sup>

Działalnością scholastyka w dziedzinie zarządu szkołą katedralną interesowała się kapituła, która też niekiedy zdecydowanie interweniowała stwierdzając jakieś poważniejsze zaniedbania wymienionego prałata. Taka interwencja miała np. miejsce podczas sesji partykularnej w dniu 13 czerwca 1522 r., kiedy to zgromadzeni kanonicy, stwierdziwszy zaniedbanie ówczesnego scholastyka w zatrudnieniu na wakujące stanowisko rektora szkoły katedralnej, sami powierzyli tę funkcję — tymczasem, na rok bieżący — Stanisławowi z Zalesia, magistrowi sztuk wyzwolonych.<sup>87</sup> Innym znów razem, w r. 1564, gremium kapitułne udzieliło scholastykowi Janowi Korczbokowi surowego napomnienia za niedbały zarząd wspomnianą szkołą.<sup>88</sup>

<sup>81</sup> „Anno ab Incarnatione Domini Millesimo C. XLVIII... presente custode Azone in ecclesia Plocensi...”; „...Eodem anno... donec a longe stans ad spectaculum scolaris Zaharyas...”. — Z. Kozłowska-Budkowa, Płockie zapiski o cudach z 1148 r., „Kwartalnik Historyczny” 44 (1930) 342; „...praesentibus his personis: preposito Berwoldo, decano Gunthero, Archidiacono Johanne, Magistro Johanne, cantore Gothardo, et hiis canonicis: Gunthero, Petro, Goszlao, Andrea, Nicolao, Stanislao Nicolai, Johanne, Anselmo, Stephano, Arnolde et aliis. Anno dominicae Incarnationis Millesimo duocentesimo septimo”. — Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich (wyd. J. K. Kochanowski), Warszawa 1919, n. 169, s. 158—159; Zob. także Zbiór dokumentów..., n. 5, s. 9—10.

<sup>82</sup> Zob. A. Z. Scholastyk. W: Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego, t. 24, s. 526; Zob. także A. Petrani, Szkolnictwo teologiczne w Polsce, W: Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce, cz. 1, Lublin 1969, s. 266 nn.; W. Sawicki, Udział Kościoła w organizacji i administracji państwa polskiego do rozbiorów, W: Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce, cz. 3, Lublin 1969, s. 194.

<sup>83</sup> Zob. Cz. Deptuła, Kościół Płocki..., s. 75; Por. B. Kumor, Wspólnoty kanonickie i kapituły. Organizacja wewnętrzna diecezji polskich, W: Historia Kościoła w Polsce, t. 1, Poznań—Warszawa 1974, s. 84—87.

<sup>84</sup> Zob. ADP, Kdkp (rkps), n. 144 (1414 r.).

<sup>85</sup> J. Kłoczowski, Biskup Jakub..., s. 103, przyp. 20.

<sup>86</sup> A. J. Nowowiejski, Płock..., s. 31.

<sup>87</sup> ADP, ACPlloc. III, k. 34 v.

<sup>88</sup> Upomniany scholastyk obiecał poprawę zdając sobie sprawę z obowiązków tak ważnego urzędu kapitułnego. Zob. ADP, ACPlloc. VII, k. 38 v. (sesja kapitułna z 9 września 1564 r.); Zob. także opis interwencji kapituły z 1582 r. w sprawie zaniedbań administracyjnych scholastyka Stanisława Gomolińskiego. — ADP, ACPlloc. VIII, k. 85 v.



Do szczególnych zadań związanych pośrednio z funkcją prałata-scholastyka w kapitule płockiej należał patronat nad tzw. Bursą filozofów, utworzoną przy Uniwersytecie Jagiellońskim z fundacji biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego w 1558 r., oddaną w administrację kapitule.<sup>89</sup>

Pierwszym z kapituły, o którym wiemy, że pełnił w niej funkcję scholastyka, jest wspomniany przez źródła w połowie XII w. Zachariasz.<sup>90</sup>

### E. KANTORIA CZYLI PRYMICERIA

Istnienie prałatury zwanej kantorią lub niekiedy prymicerią w płockiej kapitule katedralnej źródła odnotowały w r. 1207.<sup>91</sup>

Urząd kantora związany był w kapitule z troską o należyte wykonywanie śpiewu katedralnego oraz z intonowaniem antyfon podczas śpiewu godzin kanonicznych.<sup>92</sup>

Jakkolwiek w aktach kapituły płockiej do XVI w. nie znajdujemy wzmianek o obowiązkach i zadaniach kantora, to jednak były one niewątpliwie takie same, jakie w tym czasie pełnili kantorzy w innych kapitułach polskich.<sup>93</sup>

Pierwszym znanym ze źródeł kantorem był Gotard, wymieniony w dokumencie z 1207 r., kanclerz księcia mazowieckiego Konrada.<sup>94</sup>

### F. KUSTODIA

Piąte miejsce wśród prałatur kapituły zajmowała kustodia istniejąc w kolegium od samego początku.<sup>95</sup>

Kustodia należała zazwyczaj do jednego z najpotrzebniejszych urzędów kapitulnych, związanych bardzo ściśle z samym kościołem katedralnym. Podczas gdy prepozyt czuwał nad majątkiem korporacji, archidiakon zaś nad poziomem życia duchowieństwa na terenie całego miasta a nawet diecezji, to obowiązki kustosa koncentrowały się niemal wyłącznie wokół świątyni.<sup>96</sup>

Również w kapitule płockiej zadania i obowiązki prałata kustosa związane były ściśle z kościołem katedralnym. Już statut synodalny Jakuba z Korzkwi z 1398 r. przypominał kustoszowi — widać chodziło tu o zakres obowiązków pełnionych przezeń już od dawna — o należytej trosce, jaką winien roztaczać nad szatami liturgicznymi oraz wszelkim sprzętem katedry. W związku z tym prawodawca diecezjalny nakazuje kustoszowi sporządzenie w ciągu miesiąca dokładnego inwentarza sprzętu kościoła katedralnego oraz jego skarbcza: ornatów i innych szat liturgicznych, kielichów, ksiąg i wszystkich innych ruchomości należących do tej świątyni. Inwentarz ten kustosz ma przekazać wicekustoszowi, aby odtąd — rokrocznie — dokonywał on wraz z urzędującym kustoszem przeglądu wszystkich paramentów i innych sprzętów, umieszczo-

<sup>89</sup> Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, *AKH*, t. 10, n. 265, s. 241; *ADP*, *ACPloc.* VII, k. 100 v., 109—110, 124—124 v., 137 v., 206 v., 239 v., 240.

<sup>90</sup> Zob. Z. Kozłowska-Budkowa, *Płockie zapiski...*, s. 342.

<sup>91</sup> Zbiór dokumentów..., n. 5, s. 9—10.

<sup>92</sup> Zob. J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od r. 1000 aż do dni naszych*, t. 1—2, Gniezno 1883, s. 37.

<sup>93</sup> Brak wzmianek o funkcji kantora notuje się nawet w odnośnych statutach dotyczących śpiewu godzin kanonicznych. Zob. np. *ADP*, *ACPloc.* III, k. 14 v. — 16 v.

<sup>94</sup> Zbiór dokumentów..., n. 5, s. 9—10.

<sup>95</sup> Zob. przyp. 81.

<sup>96</sup> D. Bouix, *Tractatus...*, s. 134—135; Por. S. Librowski, *Kapituła katedralna wrocławska...*, s. 73—74.

nych w spisie troszcząc się przy tym, aby zagubione lub wypożyczone ze świątyni przedmioty były jej zwrócone.<sup>97</sup>

Ten sam statut zabraniał kustoszowi wypożyczania wszelkich paramentów do użytku poza katedrą czyniąc tu wyjątek jedynie w stosunku do prałatów, kanoników a także innych duchownych tejże świątyni. Nadto na kustosza została nałożona odpowiedzialność za wypożyczenie ksiąg z księgozbioru kapitulnego.<sup>98</sup>

Kustosz w kapitule plockiej, w realizacji swoich zadań i obowiązków korzystał z pomocy podkustosza, nie wiemy jednak dokładnie odkąd. W każdym razie występuje już w r. 1376, zaś cytowany już statut synodu biskupa Jakuba z 1398 r. wspomina o nim wyraźnie.<sup>99</sup> W r. 1514 natomiast spotykamy już dwóch podkustoszów, dodanych do pomocy — wbrew woli i mimo protestu — ówczesnemu kustoszowi Mikołajowi Bartnickiemu.<sup>100</sup> Tymczasem już w r. 1526 widzimy znów tylko jednego podkustosza.<sup>101</sup> Dopiero podczas wiosennej sesji kapitulnej z 1538 r. uchwalono statut o ustanowieniu dwóch podkustoszów, zwyczajem innych kapituł.<sup>102</sup> Funkcja podkustosza była powierzana komuś spośród kapituły<sup>103</sup> lub też z grona niższego duchowieństwa katedralnego.

Azo — to imię pierwszego kustosza plockiego znanego z przekazów źródłowych.

#### G. KANCLERSTWO

Z kanclerstwem jako godnością w kapitule plockiej spotykamy się — wspomniano już o tym wcześniej — dopiero w r. 1322 przy czym należy powiedzieć, że w świetle dotychczasowych badań, urząd ten pojawił się w plockim kolegium kanonickim wcześniej, gdy chodzi o odniesienie do innych kapituł polskich.<sup>104</sup> Kanclerz zajął wówczas siódme miejsce po kustoszu a przed archidiaconem dobrzyńskim.

Z funkcją kanclerza wiązało się w kapitułach prowadzenie kancelarii kapituły, jej archiwum, dokładne poznanie praw i obowiązków członków kapituły, a nadto piecza nad pieczęciami kapitulnymi. Te właśnie obowiązki ciążyły także na kanclerzu w kapitule plockiej.<sup>105</sup>

Do niego należało w pierwszym rzędzie prowadzenie kancelarii oraz archiwum kapitulnego.<sup>106</sup> Z późniejszych przypomnień biskupów, kierowanych

<sup>97</sup> Statut „De officio custodis”. — J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 209—210; Zob. S. Zachorowski, *Jakub biskup plocki...*, s. 73.

<sup>98</sup> J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, m. cyt.; Por. P. Pałka, *Prałatury i kanonie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Prawo Kanoniczne” 18 (1975) nr 1—2, s. 130—131.

<sup>99</sup> „...Petro subcustode...” — ADP, *Zbiór dokum.* (T. Żebrowski), *Karniewo*; „...et conscripta vicecustodi consignet...” — J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 210; Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, AKH, t. 6, n. 505, s. 122.

<sup>100</sup> ADP, *ACPloc.* III, k. 3 v.; Zob. H. Folwarski, *Erazm Ciołek...*, s. 173.

<sup>101</sup> Zob. ADP, *ACPloc.* IV, k. 8 v. i 28; *ACPloc.* VI, k. 110; *ACPloc.* VIII, k. 341. Zob. także *Statuta*, k. 30 v.; *A. Iud. Off. Ploc.* 199, k. 100; *A. Iud. Off. Ploc.* 215, k. 90 v.

<sup>102</sup> ADP, *ACPloc.* IV, k. 220 v.; Statut nie przyjął się jednak, w r. 1578 i 1581 widzimy znów tylko jednego podkustosza. Zob. *ACPloc.* VIII, k. 7 i 78.

<sup>103</sup> Zob. np.: „...Petro de Oyrzenye et vicecustode...” — B. Ulanowski, *ACPloc.*, AKH, t. 10, n. 64, s. 157.

<sup>104</sup> Zob. *KdKM*, n. 56, s. 44.

<sup>105</sup> Por. S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska...*, s. 77—78; Zob. W. Sawicki, *Udział Kościoła w organizacji i administracji państwa polskiego do rozbiorów*. W: *Księga Tysiąclecia Katolicyzmu w Polsce*, cz. 3, Lublin 1969, s. 215.

<sup>106</sup> ADP, *ACPloc.* IV, k. 31.

pod adresem kanclerzy można domniemywać, iż od czasu do czasu musieli oni dokonywać spisu wszystkich dokumentów kapitulnych.<sup>107</sup> Treści tych dokumentów nie mógł kanclerz wyjawiać ani też wypożyczać z archiwum osobom spoza kapituły, a nawet członkom kapituły. Szczególnym zadaniem kanclerza było opatrywanie pieczęcią kapituły różnego rodzaju pism wpływających do kancelarii kapitulnej, w związku z czym pobierana była opłata. Jedynie pieczętowanie pism członków kapituły wolne było od takich opłat, o czym kapituła zadecydowała w 1441 r.<sup>109</sup>

Współpracownikiem kanclerza w jego pracy był notariusz. Trudno jednak ustalić z całą pewnością — z uwagi na szczupłość w tym względzie danych źródłowych — kto sporządził protokoły z posiedzeń gremium tuż po ustanowieniu urzędu kanclerskiego. Wydaje się wszakże, że czynił to raczej kanclerz, notariusz bowiem pojawia się w kapitule dopiero w 1398 r.<sup>110</sup> Poza tym do obowiązków prałata-kanclerza należało — jeszcze w początkach XVI w. — sporządzanie tzw. obecności, czyli wykazów poszczególnych zajęć i obowiązków dla prałatów i kanoników, związanych z powinnością rezydencji.<sup>111</sup>

Kancelarz wspomniany w źródłach z r. 1322 — to Andrzej.<sup>112</sup>

#### H. ARCHIDIAKONIA DOBRZYŃSKA

Wejście do kapituły płockiej archidiakona dobrzyńskiego nastąpiło ok. 1316 r. i związane było z reorganizacją administracji terytorialnej diecezji. Właśnie ok. 1316 r. doszło do podziału bardzo rozległego terytorium diecezji płockiej na dwa archidiakonaty: płocki i dobrzyński. Ten ostatni objął stosunkowo niewielką część zachodniego obszaru diecezji, a jego siedzibą stał się Dobrzyń n/Wisłą.<sup>113</sup> Miasto to nie posiadało własnej kolegiaty, stąd tamtejszy archidiakon od samego momentu utworzenia wspomnianej jednostki administracyjnej znalazł miejsce w gronie prałatów kapituły płockiej, do godności tej predestynowało archidiakona dobrzyńskiego jego stanowisko. Wszedłszy do kapituły katedralnej wspomniany prałat zajął ostatnie miejsce idąc po kustosz.<sup>114</sup> W sześć lat później, po pojawieniu się w kolegium kapitulnym urzędu kanclerskiego, archidiakon dobrzyński, jak to wyżej zaznaczono, przesunął się na ósme miejsce.

To wszystko, co zostało powiedziane na temat roli i zadań archidiakonów płockich, było także udziałem archidiakonów dobrzyńskich na terenie ich jednostki administracyjnej. I archidiakoni dobrzyńscy pozostawali więc — wchodząc do kapituły — urzędnikami biskupimi przy czym ich więzy z samą

<sup>107</sup> Zob. ADP, Comp. stat., k. 129.

<sup>108</sup> Tamże, k. 131.

<sup>109</sup> Tamże, k. 135.

<sup>110</sup> Zob. J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 206; Por. P. Pałka, *Prałatury i kanonie...*, s. 135.

<sup>111</sup> ADP, Comp. stat., k. 129.

<sup>112</sup> KdKM, n. 56, s. 44; Potwierdzają to dane z 1326 r. Zob. B. Ulanowski, *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*. W: AKH, t. 4, Kraków 1888, n. 23, s. 309.

<sup>113</sup> Zob. T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu...*, s. 134; A. Witkowska, *Kościół na Mazowszu płockim w XIII i pocz. XIV w.*, „*Studia Płockie*” 3 (1975) 89; E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „*Studia Płockie*” 3 (1975) 128.

<sup>114</sup> Pierwsza wzmianka o archidiakonie dobrzyńskim, a pośrednio o archidiakonacie dobrzyńskim, zawarta jest w dokumencie biskupa płockiego Jana z 1316 r. Występują w nim jako świadkowie m.in. archidiakoni: Predrogius i Wolkmarus. Zob. W. Kętrzyński, *Triginta documenta...*, n. 27, s. 53. Z dokumentu zaś o rok późniejszego wynika, że archidiakonem dobrzyńskim był Wolkmarus. Zob. Tamże, n. 28, s. 55. Ch. Wollek podając wykaz prałatów płockich z XVI w. pomija archidiakona dobrzyńskiego. Zob. *Das Domkapitel...*, s. 71, przyp. 1.

korporacją kapitulną były dość mocne. Poza tym, że z ramienia i na mocy jurysdykcji otrzymywanej od biskupów przeprowadzali wizytację swojej jednostki administracyjnej,<sup>115</sup> widzimy ich często jako aktywnych członków kapituły. Aktywność ta przejawiała się szczególnie w dokonywaniu powierzanych im przez kapitułę inkwizycji celem ścigania przestępstw kleru i wiernych miasta biskupiego przy czym tego rodzaju dochodzenia archidiacon dobrzyński wypełniał z reguły wraz z archidiaconem płockim, ich to bowiem łącznie gremium kapitulne najczęściej delegowało do takich czynności.<sup>116</sup>

Niekiedy znów archidiacon dobrzyński — wraz z archidiaconem płockim i archidiaconem pułtuskim — bywał delegowany przez kapitułę do przeprowadzenia dochodzenia w sprawie życia i obyczajów samych członków kapituły oraz pozostałego duchowieństwa katedralnego.<sup>117</sup>

Pierwszym archidiaconem dobrzyńskim był Wolkmar.<sup>118</sup>

## I. ARCHIDIAGONIA PUŁTUSKA

Gdy biskup Paweł Giżycki utworzył w 1443 r. — dla wschodnich połaci diecezji — archidiaconat pułtuski z siedzibą w Pułtusku, wówczas archidiacon pułtuski znalazł miejsce w rzędzie prałatów kapituły płockiej zasiadając w niej na ostatnim, dziewiątym miejscu.<sup>119</sup> Zrazu przysługiwało mu tutaj jedynie prawo głosu oraz miejsce w chórze,<sup>120</sup> zaś dopiero od 1497 r. uzyskał on w kapitule pełnię praw, co nie pozostało bez wpływu na wzrost znaczenia jego urzędu.<sup>121</sup>

Kiedy tenże biskup Giżycki erygował w 1448 r. w Pułtusku kapitułę kolegiacką,<sup>122</sup> archidiacon pułtuski wszedł do niej jako drugi prałat, pozostając nadal w kapitule płockiej.<sup>123</sup>

<sup>115</sup> Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, AKH, t. 6, n. 388, s. 100; n. 395, s. 101; n. 413, s. 104; n. 440, s. 109; n. 491, s. 117; Zob. Tamże, t. 10, n. 79, s. 162.

<sup>116</sup> Zob. Tamże, t. 6, n. 389, s. 100 (1452 r.); n. 445, s. 110 (1476 r.); n. 491, s. 117 (1490 r.). Tym razem kapituła — obok archidiacona płockiego i dobrzyńskiego — wyznaczyła do przeprowadzenia inkwizycji w Płocku także jednego z kanoników: Bartnickiego; Zob. także n. 587, s. 147, (1522 r.).

<sup>117</sup> Takie było m.in. postanowienie kapituły z dnia 9 września 1522 r. Zob. Tamże, t. 6, n. 587, s. 147.

<sup>118</sup> Zob. W. Kętrzyński, *Triginta documenta...*, n. 27, s. 53; B. Ulanowski, *Dokumenty kujawskie i mazowieckie...*, n. 23, s. 309; E. Wiśniowski, *Diecezja płocka...*, m. cyt.

<sup>119</sup> Zob. W. Góralski, *Powstanie kapituły...*, s. 287—306; Archidiacona pułtuskiego nie podaje w swoim wykazie prałatur z XVI w. Ch. Wollek. Zob. *Das Domkapitel...*, s. 71, przyp. 1.

<sup>120</sup> „Concluserunt ut archidiaconus polthoviensis habebit vocem in capitulo, sed refectionibus carebit...” — ADP, *ACPloc.* 50, k. 4 v. (sesja generalna kapituły z 3 lutego 1443 r.).

<sup>121</sup> Pełnię praw w kapitule płockiej: prawo do uposażenia i uczestniczenia w wyborze biskupów nadał archidiaconom pułtuskim — w związku z powiększeniem uposażenia kapituły — biskup Piotr Chodkowski w 1497 r., uzyskawszy na to zgodę gremium kapitulnego. Zob. *KdKM*, n. 267, s. 316—317; ADP, *A. Iud. Cons. Pult.* N. 5, k. 455; ADP, *Zbiór dokum.* (T. Żebrowski), Lubotyń; Zob. także W. Góralski, *Skład oraz obsadzanie godności kanonii w kapitule kolegiackiej w Pułtusku*, „*Prawo Kanoniczne*” 19 (1976) nr 1—2, s. 251—252.

<sup>122</sup> Erekcja kapituły została zatwierdzona przez papieża Mikołaja V w dniu 30 kwietnia 1449 r. Zob. W. Góralski, *Powstanie kapituły kolegiackiej...*, s. 287—306; Por. M. Życzynski, *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*” 2 (1955) 177—192.

<sup>123</sup> W. Góralski, *Skład oraz obsadzanie...*, s. 246—247; Zob. T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu...*, s. 135.

Struktura prawna urzędu archidiacona pułtuskiego jako członka kapituły katedralnej w Płocku była zbliżona do struktury godności archidiacona płockiego oraz archidiacona dobrzyńskiego. Archidiacon pułtuski, wszedłszy do kolegium płockiego, pozostawał nadal urzędnikiem biskupim na terenie nowo utworzonej jednostki administracyjnej. Podobnie jednak jak dwaj wymienieni prałaci — archidiaconi, tak i on był dość mocno związany z samą kapitułą. Bywał więc niekiedy archidiacon pułtuski delegowany przez biskupa i kolegium kapitulne do przeprowadzania dochodzenia w sprawie poziomu życia i obyczajów członków kapituły oraz całego kleru Płocka<sup>124</sup>. Poza tym to, co zostało powiedziane na temat roli i zadań archidiacona płockiego, należy również — mutatis mutandis — odnieść i do archidiacona pułtuskiego.

Pierwszym prałatem — archidiaconem pułtuskim w kapitule płockiej był Tomasz z Księża, magister sztuk wyzwolonych, rektor kościoła parafialnego w Winnicy.<sup>125</sup>

## II. KANONIKATY

Obok prałatów w skład kapituły płockiej wchodził również kanonicy. Należy więc z kolei ustalić ilość kanoników istniejących w kolegium na przestrzeni od XII do XVI w. Wypada przy tym uwzględnić poszczególne rodzaje kanoników: kanonikaty rzeczywiste, kanonikat ślepy czyli fikcyjny oraz kanonikaty nadliczbowe.

### 1. KANONIKATY RZECZYWISTE

Postawiono już wyżej hipotezę, iż pierwotnie skład świeckiej kapituły katedralnej wynosił 12 członków, na co wskazywałby fakt posiadania w tym czasie przez kapitułę 12 tabern, stanowiących uposażenie prałatów i kanoników.<sup>126</sup> Ponieważ jednak przyjęliśmy, iż liczba erekcyjna prałatur wynosiła 3, przeto należy przyjąć jako erekcyjną liczbę samych kanonikatów 9.

Do powiększenia pierwotnej ilości kanonii w kapitule nie doszło zapewne za biskupa Aleksandra z Malonne. Reorganizacja kolegium kapitulnego, przeprowadzona przez biskupa — mozańczyka ok. 1144 r. w związku z konserwacją katedry płockiej, związana była raczej jedynie z fundacją trzech nowych prałatur, o czym już wzmiankowano. Fakt zaś utworzenia w kapitule samych kanonii należy przenieść na czasy nieco późniejsze, związane z osobą następcy

<sup>124</sup> Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, AKH, t. 6, n. 587, s. 147; Tamże, t. 10, n. 84, s. 164.

<sup>125</sup> Zob. ADP, Bulla konfirmacyjna Mikołaja V, k. 4 v. oraz B. Ulanowski, S. Zachorowski, *Materiały...*, s. 312; ADP, A. act. 1, k. 1; Por. ADP, *Album praelatorum et canonicorum ecclesiae insignis Collegiatae Pultoviensis Capituli*, in quantum extabant documenta, cura et studio Vinc. Orzeszkowski, Pultoviae 1842, sygn. B 283, k. 1; Zob. B. Ulanowski, *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesis Plocensis, Wladislaviensis et Gneznensis...*, n. 1, s. 1; n. 81, s. 29; Zob. także ADP, *Zbiór dokum.* (T. Żebrowski), Zielona (1430 r.).

<sup>126</sup> Zob. S. Trawkowski, *Taberny płockie...*, s. 739; T. Lalik, *Początki kapituły wiślickiej...*, s. 170—186; Kapituła krakowska, przed reformą Władysława Hermana liczyła również 12 członków. Taką samą ilość posiadała także ówczesna kapituła gnieźnieńska oraz kruszwicka. T. Lalik stawia hipotezę, że większość kapituł katedralnych w Polsce w XI w. składała się z 12 osób, dopiero zaś w końcu tego stulecia zaczęto przeprowadzać reformy związane z powiększeniem składu osobowego tych kolegiów do liczby 24. Zob. Tamże, s. 171—172.

Aleksandra na biskupstwie płockim, Wenera (1156—1172). Najprawdopodobniej ten to właśnie biskup, znalazłszy ku temu właściwą okazję powiększył znaczenie — zmieniając ustalony prawdopodobnie przez Aleksandra „numerus clausus” dla kapituły — skład zgromadzenia kanonickiego. Wydaje się, że taką okazję stanowiła dla rządcy diecezji uroczystość złożenia w katedrze płockiej relikwii św. św. Zygmunta i Henryka, co nastąpiło w latach 1150—1160 lub 1160—1170.<sup>127</sup> Wówczas ilościowy skład kapituły najprawdopodobniej podwoił się w stosunku do ilości fundacji pierwotnej, jak to sugeruje S. Trawkowski,<sup>128</sup> nie jest to jednak pewne. Taką hipotezę można wszakże przyjąć zważywszy, że stan ilościowy w kapitułach polskich w XII w. wahał się od 12 do 24 członków.<sup>129</sup> Kapituła płocka liczyłaby więc w drugiej połowie XII stulecia 24 członków, w tym 6 prałatów; ilość zatem kanonii wynosiłaby 18.

Wzmiankowany już pierwszy, niepełny zresztą, wykaz prałatów i kanoników pochodzący z 1207 r., poza 5 (nie wymienia kustosa) prałatami przytacza imiona 10 kanoników.<sup>130</sup> Należy jednak z naciskiem podkreślić, iż owych 5 prałatów i 10 kanoników, występujących na liście świadków umowy Jana scholastyka z Gerwoldem, nie wyczerpuje bynajmniej pełnego wykazu ówczesnych członków kapituły. Dokument bowiem, wyliczywszy imiennie piętnastu członków kapituły dodaje: „... et aliis”.<sup>131</sup> Nie wymienia się w nim zatem wszystkich kanoników, że zaś nie chodzi w sformułowaniu „et aliis” o pominięcie innych świadków umowy nie będących członkami kapituły, wskazuje na to jednoznacznie kontekst dokumentu.<sup>132</sup> Na pytanie, ilu kanoników nie wymienia cytowany dokument, odpowiada — pośrednio — T. Lalik. Twierdzi bowiem, że w 1207 r. było co najmniej 18 członków kapituły.<sup>133</sup> Wynikałoby więc z tego stwierdzenia, iż w rzędzie świadków wspomnianego wyżej aktu umowy nie wystąpiło 2 kanoników. W świetle jednak postawionej przez nas hipotezy o powiększeniu w drugiej połowie XII w. składu kolegium kanoników płockich do 24 osób należy konsekwentnie tę sugestię odrzucić i przyjąć, że na liście świadków z 1207 r. brak jest aż 8 kanoników. Nie należy bowiem sądzić, że po zwiększeniu ilości kanonii przez biskupa Wenera, w jej składzie osobowym nastąpiły jakieś zmiany w kierunku redukcji kanonikatów. W sumie

<sup>127</sup> Zob. S. Trawkowski, *Taberny płockie...*, s. 737; Por. T. Lalik, *Początki kapituły wiślickiej...*, s. 171; Por. Cz. Deptuła, *Werner (? —1172) biskup płocki, sługa Boży*. W: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, t. 2, Poznań—Warszawa—Lublin 1972, s. 517; Zob. A. Rojewski, *Zarys dziejów kultu liturgicznego św. Zygmunta w Polsce w okresie przedtrydenckim*. W: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, Lublin 1976, s. 369—370.

<sup>128</sup> S. Trawkowski, m. cyt.; Por. T. Lalik, *Początki kapituły wiślickiej...*, s. 171, przyp. 4.

<sup>129</sup> Zob. B. Kumor, *Wspólnoty kanonickie...*, s. 85; Złożona pierwotnie z 12 członków kapituła gnieźnieńska została również powiększona do liczby 24, najprawdopodobniej przez Hermana w związku z ponowną konsekracją w 1097 r. tamtejszej katedry. Zob. T. Lalik, m. cyt.

<sup>130</sup> Zob. *Umowa mistrza Jana, scholastyka...*, *Zbiór dokumentów...*, n. 5, s. 9—10; S. Zachorowski podaje błędnie, iż dokument wymienia 11 kanoników. Zob. *Rozwój i ustrój...*, s. 86, przyp. 4; Cz. Deptuła natomiast, również błędnie, imputuje dokumentowi przytoczenie „14 kanonii, w tym 5 prałatur”. Zob. *Kościół Płocki...*, s. 74.

<sup>131</sup> *Zbiór dokumentów...*, n. 5, s. 10.

<sup>132</sup> Sądził tak S. Trawkowski przyjmując, iż skład 12 członków ustalił dla kapituły Bolesław Śmiały. Przypuszczenie swoje autor opiera na dokumencie z r. 1237, wzmiankującym o posiadaniu przez kapitułę 12 tabern. Zob. *Taberny płockie na przełomie XI i XII wieku...*, s. 739; T. Żebrowski sądzi, że uformowana na przełomie XI i XII w. kapituła liczyła 5 lub 6 prałatów oraz przynajmniej 10 kanoników. Zob. *Zarys dziejów...*, s. 67; Zob. Cz. Deptuła, *Kościół Płocki...*, s. 74; T. Lalik, *Początki kapituły wiślickiej...*, s. 170—186.

<sup>133</sup> T. Lalik, m. cyt.

więc, na początku XIII w. kolegium kapitulne, obok 6 prałatur, liczyłoby 18 kanoników. Tak jak ilość prałatur odpowiadała analogicznej ilości w innych ówczesnych kapitułach polskich, tak również liczba kanonii byłaby tu zbliżona do odnośnego stanu w innych tego typu kolegiach. Tak np. kapituła włocławska składała się w początkach XIII w. z 18 kanonii,<sup>134</sup> zaś wrocławska — z 26.<sup>135</sup>

Skład ilościowy w rzędzie kanoników podlegał w kapitule — w ciągu XII i XIV w. — dalszej, jakkolwiek w mniejszym już stopniu, ewolucji. Być może — z uwagi na brak danych źródłowych trudno uzyskać pewność — ilość kanonii zmniejszyła się o trzy po utworzeniu kolejno prałatur: archidiacona dobrzyńskiego (ok. 1316 r.), kanclerza (1322 r.) i archidiacona pułtuskiego (1443 r.). Jak trafnie jednak zauważył S. Zachorowski, dokładne ustalenie ilości kanoników w kapitułach polskich w XIII i XIV a nawet w początkach XV w. nastęrcza poważne trudności z uwagi na niekompletność wszelkich dostępnych wykazów i list, na których figurują imiona kanoników, najczęściej jako świadków odnośnych aktów prawnych, takich jak: umowy, nadania, przywileje itp.<sup>136</sup> Biorąc pod uwagę tego rodzaju wykazy bardziej kompletne można stwierdzić m.in., iż w 1402 r. spotykamy imiona 19 kanoników płockich;<sup>137</sup> byłaby to więc cyfra bardzo zbliżona do tej, jaką — w formie hipotezy — przyjęliśmy dla r. 1207.

W innym dokumencie, z 1414 r., występują kanonicy płoccy w liczbie 16.<sup>138</sup> Gdy uwzględni się że dwóch spośród nich — to kanonicy nadliczbowi, co zostało uwidocznione w samym tekście dokumentu oraz to, że w wykazie brak najprawdopodobniej 5 kanoników, wówczas okaże się, że liczba kanonii wynosiła nadal 19,<sup>139</sup> pozostałaby więc niezmieniona w stosunku do okresu sprzed 200 lat.

Pełny skład kanoników w kapitule, nie budzący już żadnych wątpliwości, podają akta kapituły z 1449 r. Przytaczając mianowicie wykaz taksacji, poszczególnych prebend, zarządzony przez biskupa i kapitułę,<sup>140</sup> podają — obok prałatur — listę 22 prebend kanonickich. Ich kolejność jest następująca:

<sup>134</sup> S. Librowski, Kapituła katedralna włocławska..., s. 27.

<sup>135</sup> T. Silnicki, Dziale i ustrój..., s. 84; Zob. S. Zachorowski, Rozwój i ustrój..., s. 84—87.

<sup>136</sup> Zob. S. Zachorowski, Rozwój i ustrój..., s. 85—86.

<sup>137</sup> Zob. Ustanowienie 4 nowych mansjonarii w katedrze płockiej przez biskupa Jakuba z 30 września 1402 r., Zbiór dokumentów..., n. 60, s. 94—99.

<sup>138</sup> „Jacobus episcopus Plocensis necnon Derslaus prepositus Andreas archidiaconus, Mathias scholasticus, Daczibogius cantor, Jacobus custos, Stanislaus archidiaconus Dobrinensis, Stanislaus cancellarius, Mroczo Nagorka de Kyselewo, Nicolaus Czadronis de Nexino, Martinus de Nexino, Paulus de Borzewo, Stiborius de Rogotworsko, Andreas de Gralewo, Joannes Peregrini, Petrus de Proboszczewice, Joannes de Lang, Swantoslaus de Rus, Jacobus dictus Romeszko, Ulricus praepositus S. Michaelis, Swantoslaus de Sandzino, Albertus de Goszlao, Joannes Yvani et Jacobus praedicator gratiales, praelati et canonici ecclesiae Plocensis...” — „Statutum de villis praestimonialibus optandis et regendis” z 30 września 1414 r., ADP, Kdkp (rkps), n. 155.

<sup>139</sup> Kanonicy nadliczbowi to: „Joannes Yvani et Jacobus praedicator”. — Tamże; Domniemanymi kanonikami, których brak w cytowanym dokumencie, byłiby: dwaj kanonicy urodzeni — opat czerwiński i arcybiskup gnieźnieński, nie wymienieni w tymże dokumencie, Joannes de Poline i Arnoldus, pleban parafii św. Bartłomieja, występujący w innym dokumencie, wcześniejszym od cytowanego zaledwie o rok („Privilegium advocatiae villae Gory” z 9 września 1413 r. — Tamże, n. 148) oraz Krystyn ze Smiłowa, figurujący w innym dokumencie — również z 9 września 1413 r. Zob. „Privilegium advocatiae in Czrzepowo”. — Tamże, n. 147; Por. J. Kłoczowski, Biskup Jakub..., s. 103.

<sup>140</sup> Zob. B. Ulanowski, ACPloc., AKH, t. 6, n. 379, s. 98 (sesja kapituły z 5 lutego 1449 r.).

1. fundi Gumino
2. fundi Sandzino
3. fundi Grochów
4. fundi Kamion
5. fundi Gocław
6. fundi Kostrogaj
7. fundi Stróżewo
8. fundi Otolin
9. fundi Rogotwórski
10. fundi św. Piotra i Pawła
11. fundi św. Filipa i Jakuba
12. fundi Krajkowo
13. magistra Pawła
14. fundi Płońsk
15. fundi Dragań
16. fundi Radziwie I
17. fundi Radziwie II
18. fundi Radziwie III
19. fundi Radziwie IV
20. fundi Radziwie V
21. fundi Radziwie VI
22. fundi Radziwie VII<sup>141</sup>

Z powyższego wynika, że w pierwszej połowie XV stulecia przybyły kapitulie 4 nowe kanonikaty, taksacja bowiem pomija prebendę opata czerwińskiego, w źródłach zaś z drugiej połowy XV i trzech ćwierci XVI w. nie spotyka się żadnych wzmianek, które mogłyby wskazywać na jakąś zmianę ustalonego w ten sposób składu ilościowego kanonikatów w kapitulie.<sup>142</sup>

Na zmianę dalszą w stanie ilości kanonikatów wskazuje dopiero kolejna taksacja prebend kanonickich, ustalona podczas sesji generalnej kolegium z 4 maja 1575 r.<sup>143</sup> Na liście prebend nie figuruje już kanonikat fundi Dragań, zapewne zniesiony, zaś spotkać tam można nowe kanonie: fundi Rypin oraz ósmą kanonię fundi Radziwie.<sup>144</sup> Trudno ustalić dokładne terminy zaistnienia przytoczonych tutaj zmian, nastąpiły one najprawdopodobniej w ciągu XVI w. Po tych modyfikacjach kolegium kanonickie w końcu XVI stulecia liczyło więc 24 kanonikatów gremialnych.

<sup>141</sup> Tamże, n. 379, s. 98; S. Zachorowski podaje, że w zestawieniu taksacji wymienia się 15 kanonii zwykłych. Autor nie uwzględnił jednak podanych ponadto w tymże zestawieniu 7 prebend kanonickich fundi Radziwie. Zob. *Rozwój i ustrój...*, s. 88; Ten sam błąd popełnia T. Silnicki. Zob. *Kapituły, kolegiaty, synody*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, Poznań—Warszawa 1974, s. 401; Kolejna taksacja beneficjów z 1506 r. wymienia jedynie 11 prebend, z kontekstu jednak „Reliquae autem prebende...” wynika niedwuznacznie, że nie przytacza się wszystkich. Zob. ADP, ACPlloc. 50, k. 76 v. — 77; Pełen 22-osobowy komplet kanoników nie występuje nigdy na posiedzeniach kolegium lub z innych okazji. Zob. np. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 6, przyp. do n. 406, s. 207; n. 412, s. 103; n. 530, s. 127, n. 532, s. 128; n. 493, s. 117—118; n. 597, s. 151; Tamże, t. 10, n. 7, s. 134; n. 8, s. 134; n. 55, s. 149; n. 184, s. 197; n. 239, s. 230; n. 252, s. 235; Na synodzie biskupa Andrzeja Krzyckiego z 10 maja 1529 r. wystąpiło 18 kanoników, jest to cyfra największa z okresu XV—XVI w. Zob. J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, t. 6, s. 90 oraz B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 79, s. 161; Zob. także ADP, ACPlloc. IV, k. 101 v. — 102.

<sup>142</sup> Ch. Wollek błędnie informuje, iż w XVI w. kapituła liczyła 15 kanoników. Zob. *Das Domkapitel...*, s. 71.

<sup>143</sup> „Taxa beneficiorum iuxta antiqua regesta...” — B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 316, s. 260.

<sup>144</sup> Tamże; Zob. także wykaz prebend z r. 1510 i 1513. — ADP, *Liber proventuum Capituli Plocensis* 71, k. 71—71 v. oraz 117—117 v.



Wypada nadmienić, iż spośród owych 24 kanoników rzeczywistych kapituły dwóch było tzw. kanonikami urodzonymi, noszącymi tytuł „canonici nati”. Byli nimi: opat a potem przeor kanoników regularnych z Czerwińska oraz arcybiskup gnieźnieński.

Przeor czerwiński wszedł do kapituły już w połowie XII w.,<sup>145</sup> pozostając w niej nieprzerwanie w kolejnych stuleciach; tytułem „canonicus natus” zaczęto go honorować dopiero w początkach XVI w.<sup>146</sup> Należy zaznaczyć, że niekiedy opat czerwiński traktowany był niejako na równi z prałatami, a nawet do nich zaliczany, zwłaszcza w końcu XIV i w początkach XV w. Wy-mownym tego przejawem jest zamieszczanie imion opatów na wysokich, czołowych miejscach wśród członków kapituły, niekiedy nawet na pierwszym miejscu, przed prałatami.<sup>147</sup> Już jednak w latach 1411—1413 opat klasztoru czerwińskiego spada na listach na dalsze miejsce idąc po prałatach, zwykle jako pierwszy lub drugi (po oficjale) kanonik.<sup>148</sup> Z naciskiem jednak trzeba powiedzieć, że opat czerwiński nigdy de facto, a tym bardziej de iure nie był prałatem kapituły płockiej.

Kanonia arcybiskupa gnieźnieńskiego — fundi Radziwie — jako kanonika urodzonego kapituły w Płocku sięga swymi początkami lat trzydziestych XIII w. i pozostaje w ścisłym związku z zamordowaniem w 1239 r. scholastyka płockiego i kujawskiego, kanclerza księcia Konrada Mazowieckiego, Jana Czaplī z rozkazu tegoż Konrada Mazowieckiego.<sup>149</sup> Późniejsze akta kapitulne

<sup>145</sup> Wskazuje na to fragment bulli protekcyjnej papieża Hadriana IV z 1155 r. (Zbiór ogólny przywilejów i spominków..., n. 78, s. 74—78), przeznaczonej dla ufundowanego przez biskupa Aleksandra z Malonne klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku, przybyłych tutaj z diecezji leodyjskiej i stanowiących grupę mocno związaną z Płockiem na płaszczyźnie wspomnianych już kontaktów mozańskich. Dokument papieża, wymieniający dobra klasztoru czerwińskiego wspomina m.in. — na pierwszym miejscu — o prebendzie płockiej. Do łączenia tego elementu uposażenia klasztoru z kanonikatem jego przeora upoważnia dokument legata papieskiego Opizona wystawiony dla Czerwińska w 1254 r. (Kodeks dyplomatyczny Polski, t. 1, n. 43, s. 70—72), wymieniający wśród uposażenia tamtejszego klasztoru prebendę kościoła płockiego z taberną. Zob. przyp. 5 — jak wyżej.

<sup>146</sup> Po raz pierwszy terminu „canonicus natus” na określenie opata czerwińskiego źródła użyły w 1518 r. Zob. ADP, ACPlloc. III, k. 20; W protokóle synodu diecezjalnego z 10 maja 1529 r. opat czerwiński Jakub występuje jako „canonicus natus infultus”. — ACPlloc. IV, k. 67; Zob. S. Chodyński, Płockie biskupstwo..., s. 585.

<sup>147</sup> Zob. Ustanowienie 4 nowych mansjonarii przez biskupa Jakuba z 30 września 1402 r. — Zbiór dokumentów..., n. 60, s. 98.

<sup>148</sup> Zob. np. ADP, Kdkp (rkps), n. 144 (1411 r.); n. 145 (1412 r.); n. 147 (1412 r.); n. 148 (1413 r.); KdkM, n. 182, s. 189 (1439 r.); B. Ulanowski, ACPlloc. AKH, t. 6, n. 493, s. 117—118 (1490 r.); ADP, ACPlloc. 50, k. 76 v. — 77 (1506 r.); ACPlloc. IV, k. 101 v. — 102 (1531 r.); Zbiór dokumentów..., n. 84, s. 131 (1412 r.); Na synodzie jednak z 26 maja 1557 r. opat występuje zaraz po biskupie sufraganie a przed wszystkimi obecnymi na zgromadzeniu prałatai i kanonikami. Zob. B. Ulanowski, ACPlloc. AKH, t. 10, n. 252, s. 234.

<sup>149</sup> Dowiedziawszy się o śmierci prałata Czaplī, ówczesny arcybiskup gnieźnieński Pełka ekskomunikował księcia Konrada, zaś na diecezję płocką rzucił interdikt. Wkrótce potem książe, pragnąc pojednać się z arcybiskupem i uwolnić się od nałożonej kary, zobowiązał się w Łęczycy — w obecności biskupa płockiego i senatorów — do podjęcia pokuty, o nałożenie której prosił. Wtedy to zażądano od Konrada, aby zwrócił biskupstwu gnieźnieńskiemu zagarniętą wieś Łowicz oraz księstwo łowickie i aby biskupstwem płockiemu i kujawskiemu potwierdził i powiększył nadania i przywileje. Zgodziwszy się na postawione warunki został uwolniony przez arcybiskupa od ekskomuniki. Jednak papież Grzegorz IX nie uznał tej abszolucji za ważną i wyznaczył dwóch komisarzy apostołskich dla ostatecznego załatwienia sprawy i zagwarantowania stałości wspomnianej restytucji księstwa łowickiego dla Gniezna oraz nadaniom dla Płocka i Kujaw. Wówczas Konrad, zwróciwszy arcybiskupstwu Łowicz, postawił warunek: aby arcybiskupi gnieźnieńscy — właśnie z tytułu posiadania Łowicza — stawali się urodzonymi kanonikami kapituły płockiej, na co wszyscy zainteresowani i wyrazili zgodę. Na znak uległości księżętom mazowieckim arcybiskupi gnie-

określają niekiedy arcybiskupów gnieźnieńskich *expressis verbis* kanonikami urodzonymi płockimi.<sup>150</sup>

Nadmieniono już wyżej, że w kapitule nie doszło do utworzenia specjalnej godności dla biskupów sufraganów płockich. Należy dodać, że również nie przewidziano dla nich fundacji specjalnej kanonii. De facto jednak, po wejściu w 1494 r. sufragana Michała z Raciąża do kolegium kanonickiego, to ostatnie w 1509 r. przekazując dla sufraganów dom poza bramą zamkową nad Wisłą, postawiło warunek tej darowizny, w myśl którego biskupi płockcy powinni wybierać sobie sufraganów z grona kapituły płockiej.<sup>151</sup> Warunek ten rządcy diecezji realizowali, odtąd bowiem sufraganem zostawał zawsze ktoś z członków kapituły nadal w niej pozostając.<sup>152</sup>

Biorąc pod uwagę to wszystko, co wyżej zostało zreferowane na temat ilości prałatur oraz kanoników rzeczywistych w kapitule katedry płockiej należy z kolei dokonać pewnej w tym względzie syntezy. Wypadnie przeto stwierdzić, iż — podobnie jak w innych kapitułach polskich — ilość oraz układ godności i prebend w kolegium płockim kształtowały się zasadniczo w XIII w., na przestrzeni zaś XIV i XV stulecia zachodziły już tylko niewielkie zmiany, odnotowane przez cytowane wyżej źródła. Tak więc złożona pierwotnie z 3 godności i 9 kanonii (12 członków) korporacja kapitulna, w początkach XIII w. liczyła 6 prałatów i 18 kanoników (24 członków), w początkach XIV w. — 8 prałatów i 19 kanoników (27 członków), połowie XV stulecia — 9 prałatów i 23 kanoników (32 członków), na początku XVI stulecia — 9 prałatów i 23 kanoników (32 członków), wreszcie pod koniec wspomnianego stulecia obejmowała 9 prałatów i 24 kanoników licząc w sumie 33 członków.<sup>153</sup>

Dokonując zaś — dla ostatniej ćwierci XVI w. — pewnego odniesienia tego stanu do ilości prałatur i kanonikatów w innych polskich kapitułach katedralnych należy powiedzieć, iż kolegium kapitulne płockie należało do licznych ustępując tylko ilością członków bardzo licznej kapitule poznańskiej (10 prałatów i 34 kanoników, w sumie 44 członków),<sup>154</sup> wrocławskiej (7 prała-

źnieńscy byli obowiązani odtąd płacić co roku grzywnę złota na zamku sochaczewskim. Zob. J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy*, t. 1, Poznań 1888, s. 376—378; Zob. także S. Chodyński, *Biskupstwo płockie...*, s. 585; Cz. Deptuła, *Kościół Płocki...*, s. 76; Zob. również W. Pałucki, *Przynależność własnościowa osad. W: Atlas historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, Warszawa 1973, s. 94; Zob. *Zbiór dokumentów...*, n. 5, s. 9, przyp. 5.

<sup>150</sup> „Consequenter scrutatores predicti Rđum dnum Nicolaum de Wylkanowo archidiaconum et administratorem Ploc. examinaverunt, qui attentis... postulavit suo et Revmi dni Archiepiscopi Gnezn. canonici nati Ploc. nominibus...” Z wyboru biskupa Rafała Leszczyńskiego w dniu 1 grudnia 1522 r., B. Ulanowski, *ACPloc.*, *AKH*, t. 6, n. 597, s. 150.

<sup>151</sup> Zob. *ADP, ACPloc. II*, k. 36; *ACPloc. 50*, k. 98—98 v.; Zob. także A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 78—79.

<sup>152</sup> Kolejni sufragani zajmowali w kapitule następujące miejsca: Piotr Lubart z Krakowa (1514—1530) — kanonik fundi Radziwie, potem archidiakon płocki; Mikołaj Broliński (1532—1546) — archidiakon pułtuski; Jakub Bieliński (1547—1585) — kanonik, a następnie archidiakon pułtuski. Zob. A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 79; T. Żebrowski, *Zarys dziejów...*, s. 63.

<sup>153</sup> Taki stan rzeczy istniał także w r. 1593. Zob. *ADP, ACPloc. IX*, k. 29 v. — 30; Zob. również *Comp. stat.*, k. 45; W. Müller podając, że w drugiej połowie XVI w. kapituła liczyła 36 prałatów i kanoników bierze zapewne pod uwagę także kanoników nadliczbowych. Zob. *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „*Studia Płockie*” 3/1975/158; Por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (963—1939)*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 19/1969/282.

<sup>154</sup> S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, s. 87; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, s. 673—674.

tów i 31 kanoników, w sumie 38 członków),<sup>155</sup> oraz krakowskiej (6 prałatów i 30 kanoników, w sumie 36 członków),<sup>156</sup> a przewyższając pod tym względem kolegium gnieźnieńskie (7 prałatów i 23 kanoników, w sumie 30 członków)<sup>157</sup> oraz włocławskie (7 prałatów i 20 kanoników, w sumie 27 członków).<sup>158</sup>

## 2. KANONIKAT FIKCYJNY (TZW. ŚLEPY)

W kapitule płockiej doszło ponadto do utworzenia tzw. kanonikatu ślepego czyli fikcyjnego („canonicatus coecus”). Instytucja ta znana była w Polsce tak w kapitułach katedralnych, jak i kolegiackich począwszy od XVI w. Zdaniem J. Korytkowskiego jako pierwsza w kraju wprowadziła kanonikat fikcyjny kapituła metropolitalna gnieźnieńska: w r. 1512.<sup>159</sup> W świetle jednak przekazów źródłowych dotyczących kapituły płockiej można mieć do tej opinii pewne zastrzeżenia. W kolegium bowiem kanoników płockich doszło do utworzenia kanonikatu ślepego już w 6 lat przed datą gnieźnieńską tj. w 1506 r. Otóż na wrześnieowej sesji generalnej z tego roku kapituła wyraziła zgodę wobec biskupa Erazma Ciołka — troszczącego się o kościół katedralny i podejmującego na tym odcinku szereg inicjatyw — na utworzenie kanonikatu ślepego.<sup>160</sup> Na jego fundusz — przeznaczony na potrzeby wymienionego wyżej kościoła — miały się składać dochody codzienne (tzw. dystrybucje) oraz inne dochody stołu kapitulnego przypadające na jednego kanonika. O wprowadzeniu w życie dekretu świadczą niedwuznacznie dwie notatki z późniejszych sesji kapitulnych.<sup>161</sup> Wydaje się jednak, iż po r. 1511 instytucja kanonikatu fikcyjnego przestała istnieć.

Do sprawy kanonikatu ślepego powrócono za rządów biskupa Andrzeja Noskowskiego podczas sesji generalnej kapituły z 4 maja 1564 r., podczas której uchwalono odnośny statut.<sup>162</sup> Gremium kapitulne, mając na uwadze pilne potrzeby kościoła katedralnego, pozostające niewątpliwie w związku z jego odbudową i przebudową, postanowiło jednomyślnie, aby wszelkie dochody przypadające na jednego kanonika składano do specjalnej szkatuły z przeznaczeniem ich właśnie na rzecz świątyni katedralnej. Fundusz ten — być może Płock był tutaj wyjątkiem — obejmował także część kapitulną sum pochodzących z tzw. roku łaski („annus gratiae”) po śmierci każdego kanonika a także pewną sumę ofiarowaną kapitule przez kanonika Waliszewskiego. Pieczęć nad funduszem tego fikcyjnego kanonikatu powierzono dwóm skarbnikom; miejscem zaś jego przechowywania stał się skarbiec kapitulny.<sup>163</sup>

<sup>155</sup> Statuty (wyd. J. Fijałek), s. CXVII; S. Zachorowski podaje liczbę 6 prałatów i 33 kanoników, razem 39 członków. Zob. Rozwój i ustrój..., s. 88, przyp. 6.

<sup>156</sup> S. Zachorowski, m. cyt.; Zob. T. Silnicki, Kapituły..., s. 402; B. Przybyszewski, Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitulnych i kurialnych krakowskich 1440—1500, t. 1, Kraków 1960, s. XII; Por. B. Kumor, Kapituły, synody..., s. 273.

<sup>157</sup> S. Zachorowski, m. cyt.; Por. B. Kumor, m. cyt.

<sup>158</sup> S. Librowski, Kapituła katedralna włocławska..., s. 29—30; Por. B. Kumor, m. cyt.

<sup>159</sup> J. Korytkowski, Prałaci i kanonicy..., t. 1, s. 101; Zob. P. Pałka, Prałatury i kanonie..., s. 141.

<sup>160</sup> „Creatio canonici coeci”. — ADP, ACPlloc. 50, k. 73.

<sup>161</sup> „de coeco canonico...”. — ADP, ACPlloc. 50, k. 93 (1508 r.); „Institutio canonici coeci”. — Tamże, k. 103 (1511 r.)

<sup>162</sup> „Canonicus coecus” — ADP, ACPlloc. VII, k. 29 v.

<sup>163</sup> „Curam autem omnem congregandarum pecuniarum in Thesaurum penes duos Thesaurarios...” — Tamże; Zob. L. Grabowski, Katedra płocka, Płock 1970, s. 43—44.

W oparciu o akta kapituły można mniemać, iż utworzony kanonikat fikcyjny utrzymywał się w kapitule przez całe XVI stulecie.<sup>164</sup>

### 3. KANONIKATY NADLICZBOWE

W kapitule płockiej istnieli nadto kanonicy nadliczbowi zwani inaczej gracjalnymi, którzy nie należeli do gremium kapitulnego. Tego rodzaju kanonikaty znane były zresztą także w innych polskich kapitułach średniowiecznych.

Kanonicy nadliczbowi („*canonici supranumerarii*”) lub inaczej gracjalni („*canonici gratiales*”) niekiedy zwani „*canonici mensales*” tym różnili się od kanoników rzeczywistych, iż uposażenie ich nie opierało się na stałych prebendach kanonickich, lecz na pewnych funduszach płynących z dochodów majątku biskupiego lub z innych źródeł, wskazanych przez biskupa.<sup>165</sup> Poza tym kanonicy nadliczbowi nie różnili się od kanoników gremialnych ciesząc się w kapitule wszystkimi prawami i przywilejami tych ostatnich oraz podlegając wszystkim ich obowiązkom.<sup>166</sup> Kanonie nadliczbowe, spotykane już w XIII w., były jednak — z uwagi na wspomnianą formę uposażenia — czymś niestętym; bywały ustanawiane na pewien czas, zazwyczaj do śmierci ich posiadaczy lub do momentu awansowania ich na jakąś kanonię gremialną o stałej już prebendzie kapitulnej.<sup>167</sup>

Po stopniowym ograniczeniu przez statuty kapitulne tworzenia kanonii gracjalnych nie widzimy ich — na ogół — w polskich kapitułach katedralnych w ciągu XIV w., chociaż nadal bywali ustanawiani w kapitułach kolegiackich. Przy kolegiach katedralnych kanonicy gracjalni zaczynają się ponownie pojawiać dopiero w XV stuleciu.<sup>168</sup>

Pierwsze wzmianki o kanonikach nadliczbowych czyli gracjalnych kapitu-

<sup>164</sup> Zob. ADP, ACPlloc. VII (po r. 1564), *passim* oraz Comp. tat., k. 329—330; Kapituła włocławska wprowadziła kanonikat fikcyjny dopiero w 1614 r. Zob. S. Librowski, Kapituła katedralna włocławska..., s. 108.

<sup>165</sup> S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, s. 88—91; Terminu „*canonici mensales*” na oznaczenia kanoników nadliczbowych użyły akta kapituły płockiej. Zob. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 194, s. 204 (1550 r.); Zob. również Tamże, n. 134, s. 181 („*canonici de mensa*”).

<sup>166</sup> S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...*, s. 89.

<sup>167</sup> Zob. P. Pałka, *Prałaturny i kanonie...*, s. 142—144; Nieprawdziwe jest twierdzenie S. Zachorowskiego, w myśl którego kanoników gracjalnych („*canonici gratiales*”) zaczęto nazywać w XV w. kanonikami nadliczbowymi („*canonici supernumerarii*”), bowiem w środowisku kapitulnym płockim w tym właśnie okresie, a nawet w XVI w. terminów tych używano zamiennie, z częstszym wszakże zastosowaniem nazwy „*canonici gratiales*”. Świadczą o tym następujące zwroty: „...ne gratialium seu supernumerariorum canonicorum...” — ADP, Kdkp (rkps), bez numeru (1406 r.); „...canonicis corporalibus et duobus gratialibus...” — Tamże, n. 155 (1414 r.); „... ad quietandum... canonini gratialis...” ADP, ACPlloc. III, k. 69 (1525 r.); „... in canonicum gratialem...” — ADP, ACPlloc. IV, k. 152 (1534 r.); „... qui ratione prebende supranumerarie...” — B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 176, s. 196 (1542 r.); „...omnes canonici gratiales...” — Tamże, n. 194, s. 204 (1550 r.); „...canonici supranumerarii...” — ADP, ACPlloc. VI, k. 69 (1556 r.); „...in canonicum gratialem...” — ADP, ACPlloc. VII, k. 156 v. (1570 r.).

<sup>168</sup> S. Zachorowski, *m. cyt.*; Autor dostrzega w instytucji kanonikatów nadliczbowych przejaw naruszenia przyjętej w Polsce zasady ograniczania ilości kanonii, wychodzący na niekorzyść kapituł i świadczący o pewnej zależności tych ostatnich od biskupów. Zależność ta, dotkliwie odczuwana przez zgromadzenia kanonickie, spowodowała z czasem opozycję, stąd począwszy od XIII stulecia zaczęły się pojawiać w kapitułach statuty o nietworzeniu na przyszłość kanonikatów nadliczbowych. Zob. Tamże, s. 89; Jako przykład takiego statutu można podać statut biskupa Jana Grotowego z 8 kwietnia 1328 r. (8). — „*De non faciendis amplius canonicis gratialibus*”: „*Quoniam infinitas et multitudo onerosa...*” — Statuty (wyd. J. Fijałek), s. XXXVI; Zob. Tamże, s. CLIX.

ły płockiej pochodzą z czasów biskupa Jakuba z Korzkwi (1396—1425). Statut tego rządcy diecezji, wydany na kapitule generalnej z 10 września 1406 r., ustanawiając 2 kanonikaty gracjalne z uposażeniem wspomina o istniejących dawniej tego rodzaju kanonikatach w nadmiernej ilości.<sup>169</sup> Można więc w oparciu o tę zmianę przyjąć, że wymienieni kanonicy istnieli z pewnością już w XIV w., co stanowiło jakiś wyjątek od wyżej wspomnianej reguły niewystępowania w tym czasie kanoników gracjalnych; na ich uposażenie składały się niektóre wsie prestymonialne.

Chcąc położyć kres zwyczajowi mianowania przez biskupów płockich zbyt dużej ilości kanoników nadliczbowych,<sup>170</sup> biskup Jakub z Korzkwi — niewątpliwie na żądanie kapituły, ponoszącej przez to zjawisko pewne uszczuplenie dochodów — postanawia we wspomnianym statucie, iż odtąd w kapitule będą jedynie dwa miejsca dla kanoników gracjalnych, których będzie mianował biskup za zgodą kapituły. Ich zadaniem, stwierdza statut, będzie służenie sprawom kościoła katedralnego; pozostaną oni przy tym zrównani z kanonikami rzeczywistymi, czego przejawem będzie otrzymywanie w równej mierze zarówno przez jednych, jak i drugich, dystrybucji codziennych oraz innych zwyczajnych dochodów. Realizację jednak takiego statusu kanoników gracjalnych statut uzależnił od ich czynnej rezydencji przy katedrze.<sup>171</sup>

Inny statut kapitulny biskupa Jakuba, pochodzący z 30 września 1414 r., nawiązując do wyżej omówionego, stanowi pewną modyfikację, gdy chodzi o uposażenie kanoników gracjalnych. Postanawia mianowicie, że — poza kanonikami gremialnymi — również kanonicy nadliczbowi będą otrzymywać w zarząd wsie prestymonialne z możliwością ich optowania, które to wsie pozostawały dotąd w administracji prokuratorów kapituły.<sup>172</sup>

Protokoły posiedzeń kapitulnych z lat nieco późniejszych wyraźnie i dość często wspominają o kanonikach nadliczbowych używając tu z reguły terminu „*canonici gratiales*”.<sup>173</sup> Z powodu wszakże zaginięcia akt z posiedzeń za lata 1438—1525, trudno jest stwierdzić, w jakiej mierze cytowane wyżej dwa statuty biskupa Jakuba zostały wcielone w życie. W każdym razie kanoników gracjalnych, posiadających wsie prestymonialne oraz prawo do dystrybucji

<sup>169</sup> „*Jacobus episcopus...*, prelati et canonici... statuerunt, ne gratialium seu supernumerariorum canonicorum, quos quidem episcopi Plocenses inordinate creare solebant, nimio numero prelatis et canonicis corporalibus, antiquitus certo, in numero institutis, in distributonibus et refectonibus detrimentum inferatur...” — „*Jacobi episcopi statutum de villis praestimonialibus regendis et de canonicis gratialibus creandis*”, ADP, Kdkp (rkps), bez numeru.

<sup>170</sup> Być może, było ich w kapitule w końcu XIV w. kilkunastu, na co mogłaby wskazywać analogia do kapituły krakowskiej, liczącej w 1326 r. aż do 14 kanoników gracjalnych. Zob. S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój...* s. 90; Zob. także W. Heyzmann, *Statuta capituli Cracoviensis a. 1328—1478*. W: *Starod. Pr. Polsk. Pomn.*, t. 4, Kraków 1875, s. 121.

<sup>171</sup> „...decreverunt, ut deinceps duo tantum canonici gratiales, negotia ecclesie cathedralis disponere et adimplere valentes, ab episcopo Plocensi, capituli consensu et consilio accedente, creandi, membra capituli esse possint, si resideant et officiis ecclesie cathedralis ex ordine fungantur, distributiones cotidianas et refectones consuetas cum canonicis corporalibus accepturi”. — ADP, Kdkp (rkps), bez numeru; J. Kłoczowski mylnie podaje numer cytowanego dokumentu: 153. W rzeczywistości tekst tego statutu w rękopisie płockim nie posiada żadnego numeru, zaś pod n. 153 zamieszczony jest tekst zatwierdzenia wymienionego statutu Jakuba przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja („*Confirmatio statuti Jacobi episcopi 1406 anni de regendis villis praestimonialibus*”). Zob. Biskup Jakub..., s. 104, przyp. 24.

<sup>172</sup> „*Statua de villis praestimonialibus optandis et regendis*” — ADP, Kdkp (rkps), n. 155; Zob. S. Zachorowski, *Jakub biskup płocki...*, s. 75—76.

<sup>173</sup> ADP, Kdkp (rkps), bez numeru; n. 155; ADP, ACPLoc. III, k. 69; ACPLoc. IV, k. 152; ACPLoc. VI, k. 69; ACPLoc. VII, k. 156; B. Ulanowski, ACPLoc., AKH, t. 10, n. 176, s. 196; W jednym wypadku kanonika gracjalnego określono w źródłach „*canonicus honorabilis*”. Zob. B. Ulanowski, ACPLoc., AKH, t. 6, n. 449, s. 111.

codziennych i innych dochodów spotykamy w aktach począwszy od pierwszego dziesiątka XVI w. Z reguły widzimy ich kilku — od 11 do 8,<sup>174</sup> są więc podstawy do stwierdzenia, że następcy biskupa Jakuba odeszli od ustalonej przezeń normy o mianowaniu tylko dwóch kanoników nadliczbowych. Kapituła bowiem na posiedzeniu generalnym kolegium z 4 maja 1538 r. uchwaliła — przy udziale biskupa Piotra Gamrata — statut, w myśl którego liczba kanoników gracjalnych w kapitułach nie może na przyszłość przekraczać piętnastu a ich nominacja ma być uzależniona od zgody kapituły.<sup>175</sup> Gdy chodzi o pochodzenie kandydatów do kanonii nadliczbowych, to otrzymywali je zazwyczaj rektorzy kościołów.<sup>176</sup>

Od 1532 r., za rządów diecezją przez biskupa Andrzeja Krzyckiego dokonana się zasadnicza zmiana w dotychczasowym uposażeniu kanoników gracjalnych: stanowią je już nie wsie prestymonialne, oddawane im przez kapitułę w dożywotni zarząd lub do czasu uzyskania kanonii gremialnej, lecz dziesięciny, pochodzące z wyznaczonych przez biskupa wsi.<sup>177</sup>

Jak wynika z akt kapitulnych, w ciągu drugiej połowy XVI w. liczba kanonikatów nadliczbowych znacznie zmniejszyła się, widzimy ich z reguły po dwóch, również taksacja beneficjów z 4 maja 1575 r. wymienia tylko dwóch kanoników gracjalnych.<sup>178</sup> Wydaje się więc, że statut Piotra Gamrata z 1538 r. o ograniczeniu ilości wspomnianych kanonikatów do piętnastu uległ zmianie na rzecz dalszej jeszcze redukcji w tym względzie. Na skutek jednak braku na ten temat danych źródłowych nie da się ustalić, kiedy i jakiej redukcji dokonano. W każdym razie w latach osiemdziesiątych istnienie w kapitule tylko dwóch kanonikatów nadliczbowych było nadal regułą.<sup>179</sup> Stanowiło to zatem powrót do dawnej normy Jakuba z Korzkwi. Nie zawsze natomiast następcy biskupa Gamrata respektowali inną normę jego statutu mianując niedwójnie kanoników nadliczbowych bez zgody kapituły.<sup>180</sup>

<sup>174</sup> Zob. ADP, Liber proventuum Capituli Plocensis 71, k. 10, 36 v., 49—49 v., 73, 89, 97, 106 v., 117 v., 118, 120 v.; W 1522 r. akta kapitulne odnotowały przyjęcie dwóch kanoników gracjalnych, zaś w następnym roku miała miejsce recepcja jednego. Zob. ADP, ACPlloc. II, k. 139, 148 v. i 169 v.; Zob. także ACPlloc. III, k. 69 oraz ACPlloc. IV, k. 175 v. — 176 i 183—183 v.; Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 176, s. 196; S. Chodyński podaje, że kanonicy gracjalni Scibor „de Gonczyanczyce” i dwaj inni występują już w aktach kapitulnych pod datą 3 lutego 1446 r. Zob. Płockie biskupstwo..., s. 590. Z powodu jednak zaginięcia odnośnej księgi protokółów z posiedzeń kapitulnych nie można tego stwierdzenia zweryfikować.

<sup>175</sup> B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 134, s. 181.

<sup>176</sup> M.in. kanonikiem gracjalnym został rektor kościoła parafialnego w Wąsosz — Andrzej Noskowski (7 maja 1527 r.), późniejszy biskup płocki. Zob. ADP, ACPlloc. IV, k. 26; Zob. także ADP, A. Iud. Off. Ploc. 198, k. 374 v. — 377; A. Iud. Off. Ploc. 209, k. 123.

<sup>177</sup> Zob. ADP, A. act. 14, k. 348; A. act. 15, k. 458—459, 469, 670, 678, 725, 838—839; ACPlloc. IV, k. 183—183 v.; ACPlloc. VII, k. 23—23 v., 67 v., 68, 94 v., 156 v., 176 v., 272; ACPlloc. VIII, k. 288; Por. Tamże, k. 268 v.; Najlepiej uposażony kanonikat nadliczbowy otrzymał w 1579 r. Jan Bieliński, doktor filozofii i medycyny. Chcąc wyróżnić tego zdolnego i słynącego z zasług wychowanka uniwersytetu w Bolonii, biskup — jak to sam zaznacza w piśmie instytucji kanonicznej — nadaje mu dziesięcinę z intratnych wsi klucza przasnyskiego: Rostkowa, Mochowa i Karbówka. Zob. ADP, A. act. 23, k. 367—370.

<sup>178</sup> Zob. B. Ulanowski, ACPlloc., AKH, t. 10, n. 316, s. 260; Na fakt nieprzekraczania liczby dwóch kanoników nadliczbowych pośrednio wskazuje brak w aktach kapitulnych jakichkolwiek wzmianek o skargach kapituły w tym względzie.

<sup>179</sup> Wynika to m.in. z ordynacji o miejscach w chórze z 1586 r. Zob. ADP, Comp. stat., k. 45 a także z taksacji prebend z r. 1593. Zob. ADP, ACPlloc. IX, k. 29 v. — 30.

<sup>180</sup> Na sesji generalnej z 9 września 1551 r. gremium kapitulne, powołując się na nieokreślony dawny statut (chodzi zapewne właśnie o statut Jakuba z 1406 r.), zaprotestowało przeciwko nominacjom na kanoników gracjalnych, dokonywanym przez biskupa poza posiedzeniami generalnymi i zgodą kapituły. Kapituła poleciła przy tym uprzedzić ówczesnego biskupa Andrzeja Noskowskiego tym, że w przyszłości nie

Kanonicy gracialni płocky w XV i XVI w., podobnie zresztą jak i w innych kapitułach, cieszyli się, jak już wzmiankowano, pełnymi prawami w kolegium kapitułnym z wyjątkiem posiadania stałej prebendy kanonickiej. Lecz jednocześnie ciążyły na nich wszystkie obowiązki, jakie należały do kanoników rzeczywistych. Stąd kapituła przypominała niekiedy o nich kanonikom gracialnym,<sup>181</sup> w czym należy upatrywać przejaw niechętnego nastawienia prałatów i kanoników rzeczywistych do instytucji kanonii nadliczbowych.<sup>182</sup>

zgodzi się żadną miarą na tego rodzaju nominacje i że nie będzie wówczas głosować. Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, *AKH*, t. 10, n. 209, s. 215.

<sup>181</sup> Zob. B. Ulanowski, *ACPloc.*, *AKH*, t. 10, n. 176, s. 196 (1542 r.); n. 194, s. 204 (1550 r.); *ADP*, *ACPloc.* VI, k. 69 (1556 r.); *ACPloc.* VII, k. 102 (1568 r.).

<sup>182</sup> Wydaje się, że tendencja kapituł do nietworzenia kanonikatów nadliczbowych panowała w znacznie większym stopniu w kapitule włocławskiej. Zob. S. Librowski, *Kapituła katedralna włocławska...*, s. 27.